

Quaders de l'Institut / 7

Biblioteca de Catalunya-Dades CIP

Juliano, Dolores

Les Altres dones : la construcció de l'exclusió social : els discursos que ens uneixen i ens separen. _ (Quaderns de l'Institut ; 7)

Bibliografia

ISBN 84-393-6997-2

I. Institut Català de les Dones II. Títol III. Col·lecció: Quaderns de l'Institut (Institut Català de les Dones) ; 7

1. Dones desfavorides 2. Homes i dones 3. Violència envers les dones 4. Dones immigrants 5. Prostitució _ Aspectes socials
396.2

Les altres dones.

La construcció de l'exclusió social.

Els discursos que ens uneixen i ens separen

Dolores Juliano

© Generalitat de Catalunya

Institut Català de les Dones

© Dolores Juliano

EDITA: Institut Català de les Dones

1ª EDICIÓ: Barcelona, novembre 2005

TIRATGE: 5.000 exemplars

DISSENY: Azúa + Ancochea scp

IMPRESSIÓ: Altés arts gràfiques, s.l.

D.L.:

Generalitat de Catalunya
Institut Català de les Dones

SUMARI

PRESENTACIÓ / 7

INTRODUCCIÓ / 9

CAPÍTOL I / 13

**1. És l'home respecte a la dona el que la naturalesa
respecte a la cultura**

CAPÍTOL 2 / 23

**2. Les bases conceptuals de la violència contra les
dones**

CAPÍTOL 3 / 41

**3. Propostes per a dones en situació d'especial
desavantatge o en risc d'exclusió social**

CAPÍTOL 4 / 55

Les treballadores sexuals immigrants

CONCLUSIONS / 77

BIBLIOGRAFIA CITADA / 81

PRESENTACIÓ

TRADICIONALMENT, en la cultura patriarcal els rols que han de desenvolupar dones i homes estan clarament diversificats, però no són igualment valorats. Els rols de gènere han atribuït a les dones autosacrifici, docilitat, viure en relació amb altres persones, entrega afectiva i del propi temps, etc. Demandes que configuren, majoritàriament, una tasca civilitzadora i de cura imprescindible en la vida humana, però acompanyades de poca valoració social pel que fa al prestigi o al rendiment econòmic. El manteniment dels papers assignats és només puntualment premiat, mentre que la transgressió és castigada mitjançant un conjunt de mesures punitives, per tal que les dones s'adeqüin als rols que estableix l'ordre simbòlic patriarcal.

Així, doncs, i atès que en la nostra cultura no disposem de models positius de transgressió de les normes, totes les dones que decideixen viure segons models de conducta diferents dels establerts com a *normals* pel sistema patriarcal tradicional pateixen, a més dels càstigs legals i socials previstos per a la infracció, una desvalorització i/o estigmatització. Dones que han triat opcions sexuals diferents de l'heterosexual (lesbianes), dones que integren els nous grups familiars (mares solteres, separades, famílies monoparentals, etc.), dones *conflictives* o *qüestionadores*, o les que presten ser-

veis sexuals remunerats o treballen en la indústria del sexe, són col·lectius que pateixen en diferent grau aquesta estigmatització.

La desvalorització d'aquests col·lectius no sols afecta les interessades, sinó que funciona com un eficaç mecanisme per dissuadir les dones no estigmatitzades per tal que no infringeixin els models vigents.

Però, sense negligir les dificultats, que formen part de la realitat, volem posar l'accent en les seves aportacions i recordar que les dones d'aquests col·lectius són portadores de coneixements i experiències que ens poden il·luminar en el procés de reconversió i redefinició de la vida humana en tota la seva amplitud i complexitat.

Cal potenciar el debat sobre les valoracions socials que es fan de les conductes suposadament correctes i les teòricament desviades. Un canvi real de la percepció que la societat té d'aquests sectors requereix una implicació profunda, mitjançant polítiques concretes. No han de ser actuacions merament assistencials, sinó que s'han de construir eines i espais per tal que aquestes dones es puguin expressar, i s'aconsegueixi així que siguin subjectes de la conquesta dels propis drets.

És un repte difícil però apassionant, ja que trobar solucions no sols tindrà repercussions positives per a elles, sinó que també conduirà a una veritable llibertat d'opcions per a totes les dones, independentment del treball o de la situació social de cadascuna.

MARTA SELVA MASOLIVER

Presidenta de l'Institut Català de les Dones

INTRODUCCIÓ

EL DISCURS MASCULÍ ha estat durant massa temps l'únic discurs al qual s'atorgava legitimitat. Encara que, segons el mite bíblic, Déu havia determinat que "no és bo que l'home estigui sol", la presència física de les dones no les va transformar automàticament en interlocutores vàlides. El model masculí d'entendre el món, amb el seu complex d'Èdip, el seu militarisme i el seu afany de triomfar i d'imposar-se, generava els discursos als quals s'assignava autoritat i legitimitat. La meitat de la humanitat havia assumit la representació del tot.

En aquest context, parlar de *dones sàvies* implicava en si mateix una contradicció en els termes. La saviesa s'assignava en exclusivitat al sexe masculí, i quan les dones volien fer escoltar els seus sabers ho feien davant la burla i la desvaloració masculina. Al segle XV diverses dones, guaridores de professió, es van reunir per compartir els seus coneixements mèdics. L'home que transcrivía les reunions va aprofitar la seva posició lletrada per burlar-se d'elles i de les seves pretensions de saviesa (anònim del segle XV, 1999). Al segle XIX el menyspreu no havia canviat; en una novel·la per a joves, un home comentava que li semblava més repugnant una taca de tinta en mans d'una dona que una marca

de lepra. I encara al segle XX es podia veure a la portada d'un llibre de ciència una imatge d'una dona vella i vestida de negre, a la qual s'atribuïa (com a efecte còmic) que estava pensant en fórmules matemàtiques.

Evidentment les dones van protestar sempre davant d'aquest monopoli i van proposar opcions pròpies. Safo deia, molt abans de l'era cristiana:

“Uns diuen que el més bell en la negra terra és una tropa
de carros,
uns altres, que d'infants, uns altres, de naus.
Jo que és tot allò del que una mateixa s'ha enamorat...”
(Safo, 1993, p. 27)

No era l'única a discutir l'hegemonia del pensament masculí. Sor Juana Inés de la Cruz, la ment més lúcida del període colonial espanyol, va entrar en un convent per poder fer escoltar la seva veu dissident, però precisament la situació de monja va permetre que l'obliguessin a callar. Una cosa és tenir raons i una altra és que aquestes raons siguin considerades legítimes, que hom els assigni validesa. Ni les intel·lectuals ni les dones dels sectors populars van tenir accés al reconeixement de les seves propostes. És potser en aquest camp en què el feminisme ha assolit els resultats més importants.

Al segle XIX, les dones escriptores dedicaven una gran part del seu temps i l'esforç a fer-se reconèixer com a interlocutores vàlides dels homes. Facilitaven el camí signant amb noms masculins les seves obres, que havien de ser mimètiques per ser acceptades. El seu reclam era “podem fer el que feu vosaltres”. Al segle

XX va continuar aquest discurs d'emulació, que s'expressa, en un cert sentit, en l'obra de Simone de Beauvoir i les propostes del feminisme de la igualtat: “Volem compartir el vostre món”.

Però les coses han canviat. L'accés massiu de les dones als nivells més alts de l'ensenyament va forçar que els seus discursos fossin acceptats, almenys formalment, com a legítims. Però s'havien esdevingut també dos esdeveniments importants més: l'aparició del feminisme de la diferència amb la reivindicació d'un món propi, diferent, però no menys valuós que el dels homes, i el pes dels moviments de dones, amb les demandes i la pressió que exercien sobre els partits polítics. Així, s'obre, per primera vegada a la història, un espai legítimat de pensament femení. No es tracta ja que els homes tolerin algunes dones perquè repeteixin el discurs masculí, el que succeeix és que les dones debaten internament, dintre d'un camp específic, els diversos problemes. S'ha passat d'una valoració heterònoma de les aportacions femenines a una valoració autònoma, autoreferencial.

Aquest fraccionament de la legitimitat té conseqüències epistemològiques. Ja no és possible mantenir el supòsit de l'existència d'un sol cos de veritats, i es desenvolupen propostes de pensament múltiple i de coneixement des de posicions socials diverses. Però això té també conseqüències polítiques. Els grans problemes que afecten les dones, des de la violència al control de la sexualitat, la salut reproductiva, la marginació i la prostitució, no els estem discutint amb els homes o a partir del seu criteri. Estem discutint-los entre nosal-

tres. Això no significa que els acords siguin fàcils, sinó vol dir que, per primera vegada, les decisions que es prenguin es faran a partir de la nostra interpretació. És una situació privilegiada, i una enorme responsabilitat. Per tant, ens hem de prendre temps per pensar i acumular dades i informació. Les propostes polítiques dels petits grups es poden basar en consignes i no baixar al terreny de la pràctica, però quan els discursos es poden concretar en pràctiques, cal treballar-hi.

Per contribuir a aquesta tasca, apporto aquestes pàgines sobre els temes de la marginalitat social d'alguns grups de dones. Són temes conflictius, però que han de ser tractats amb profunditat, seriositat i empatia, perquè afecten les nostres germanes, precisament aquelles que encara no disposen de discursos acceptats socialment. Durant molts anys els homes van parlar per nosaltres, no parlem ara nosaltres per les *altres* dones, deixem-les l'oportunitat de parlar per si mateixes.

És possible que tingui raó Karen Blixen quan fa dir a un dels seus personatges: "Les dones, quan tenen edat suficient per tractar qüestions de dones amb independència, són les criatures més poderoses del món." (Blixen, 1999, p. 96)

CAPÍTOL I

1. És l'home respecte a la dona el que la naturalesa respecte a la cultura

"Cinc femelles respectades i estimades civilitzen l'home més agressiu."

(Pardo Bazán, 1997, p. 145)

En la dècada dels setanta va tenir molta influència l'article d'Ortner parodiat en el títol (Ortner, 1979). La seva tesi segons la qual en gairebé totes les societats s'identificava la dona amb la naturalesa i, per consegüent, les seves conductes es consideraven naturals i sense mèrit i l'home amb la cultura raó per la qual s'atribuïa més valor a les seves activitats, va aconseguir l'aprovació general, i encara actualment es reproduïx com a element explicatiu del que Hérítier (1996) considera també un tret universal, el valor diferent i menor, atorgat a tot arreu a les aportacions femenines. Aquesta proposta tenia una llarga tradició. Des que al XVIII es van qüestionar les interpretacions de les normes socials basades en la voluntat divina, i al XIX es van adoptar les tesis darwinianes de l'evolució i el plantejament de Spencer sobre el progrés, es va considerar

que l'home havia estat l'agent actiu dels canvis, i que la dona s'havia limitat a acompanyar-lo i a beneficiar-se d'aquest procés. Les dones, per la seva capacitat de parir i alletar eren relegades al món natural, regides pels seus instints, i necessitades de la tutela del baró per avançar en el camí del progrés.

No cal gaire lucidesa per detectar en aquests discursos l'afany de legitimar les desigualtats socials existents entre els sexes (confirmades des de feia molt de temps per la religió i les lleis) i la projecció d'un imaginari masculí que assignava a les dones les condicions que volia que tinguessin: simplicitat i poc raciocini. A més, la idea mateixa de progrés i els canvis socials accelerats que van ocórrer a Occident després de la revolució industrial, produïen tensions socials, desassossec i inseguretat. Quina millor estratègia per conjurar els fantasmes que assignar la meitat de la humanitat al camp d'allò estable i l'immutable? Així, sempre quedava un refugi *natural* a la inseguretat de la vida. La utilitat d'assignar a la naturalesa la responsabilitat de les desigualtats socials, en un moment que el discurs igualitarista es contradeïa amb les pràctiques reals, ha estat analitzada per Stolcke en relació amb la classe obrera i els integrants d'àrees colonitzades. Assenyala: "Es construeixen i es legitimen les desigualtats socials i de gènere atribuint-les als pretesos fets biològics de les diferències de raça i sexe. El tret decisiu de la societat de classes sobre això és la tendència general a naturalitzar la desigualtat social" (Stolcke, 1999, p.19). Però ja havia advertit Hannah Arendt que només les coses tenen una essència fixa,

una *naturalesa* i que els éssers humans són els *algú* definibles com fonts d'iniciativa i de sentit, no reductibles a una definició substancial (Collin, 2000, p. 89).

L'opció de *naturalitzar* conductes, que legitimava la iniquitat pel que fa als sectors assalariats, permetia (i la seva eficàcia es manté fins avui) desacreditar els intents d'emancipació i les demandes d'igualtat de drets que plantejaven les dones. Tant el sexisme com el racisme es basen en "l'autèntica obsessió naturalista de la cultura occidental" (Chebel d'Appollonia, 1998, p. 13), i com diu Amelia Valcárcel: "Declarar natural una desigualtat tan palesa ha fet comodíssim no prendre's mai de debò la igualtat humana" (Valcárcel, 1991, p. 11).

Durant el segle XIX, al model religiós de discriminació de la dona, basat en el relat bíblic de la creació i en l'autoritat dels misògins pares de l'Església (Sant Agustí, Sant Jeroni), es van agregar les interpretacions biologicistes basades en el darwinisme i principalment en la teoria del triomf del més fort. Curiosament ambdós discursos, encara que aferrissadament oposats en els fòrums universitaris, coincidien en el lloc secundari assignat a la dona i a subratllar la necessària dependència de l'home. També coincidien a creure que postular un tipus de relació com l'existent en el passat permetia justificar-ne l'existència en el present. Els discursos sobre les característiques desitjable per a les dones eren gairebé intercanviables, mentre que els catòlics deien "L'educació religiosa és la primera indispensable per a la dona, sense la qual no es concep una dona submissa, dòcil i resignada, i sense aquestes virtuts la dona dintre de la llar és símbol de discòrdia" (Balmaceda, 1882,

citat per Querol i Triviño, 2004, p. 34). Alguns darwinistes convençuts defensaven la mateixa opinió, però en nom de la naturalesa: “Si aquesta és la destinació que va traçar a la dona la naturalesa, quina ha de ser la que li imposi la societat? Una solament: la vida de família, l’amor de l’espòs, la cura dels fills, el govern de la llar. Per a la llar va néixer; hi són el seu principi i la seva fi; i no se’n pot apartar, sota pena de faltar a la llei de la seva vida i a convertir-se en monstre ridícul o repulsiu, maldestra caricatura de l’home” (Manuel de la Revilla 1879, citat per Querol i Triviño, 2004, p. 69). Les lleis de la naturalesa no diferien de les lleis de Déu. No ens pot estranyar que davant d’aquest panorama, la protofeminista del XIX Flora Tristán (1970) preferís l’educació religiosa, que almenys oferia premis celestials a les virtuoses, a més de càstigs a les infractores, que l’educació científica, que considerava *natural* i per tant mancada de mèrit l’abnegació femenina, i anormals, patològiques i estigmatitzables totes les desviacions que cometessin les dones.

Que aquest discurs era un artefacte elaborat d’acord amb una ideologia, i que homes i dones parteixen igualment de bases naturals, però que són construïts i construïdes, modelats i modelades per l’ambient cultural, avui sembla obvi, i va ser la primera crítica i la més consistent que es va fer a l’article d’Ortner. El model implicava també una simplificació dicotòmica, que és la que critica Thomas (1998, p. 67 i 68) quan diu: “No crec ni en la dona-naturalesa ni en l’home-cultura, sinó en interpretacions més matisades... Dona naturalesa-cultura i home naturalesa-cultura em sem-

bla molt més a prop de l’alguna veritat”. Però el que m’agradaria mostrar aquí no és aquesta circumstància, sinó el fet de la variabilitat de l’atribució dicotòmica dona: naturalesa / home: cultura.

No només aquesta atribució no es va mantenir mai consistentment, sinó que moltes vegades en les obres literàries i en els discursos quotidians aquesta assignació s’invertia, i produïa la identificació: dona: cultura / home: naturalesa.

A la cita de la novel·la d’Emilia Pardo Bazán (1997) que encapçala aquest article, escrita el 1886, es mostra la funció civilitzadora, és a dir, culturitzadora, de les dones pel que fa als homes; en realitat sembla que, en opinió de l’autora, la tasca era bastant difícil, ja que es requerien cinc dones (i a més col·locades en posició favorable) per civilitzar un sol home. Era també l’opinió de Chateaubriand, que deia: “Sense la dona, l’home seria rude, groller, salvatge, i ignoraria la gràcia” (Vila, 1997, p. 76). Bartra (1992) ens mostra l’existència d’un abundant imaginari europeu d’“homes *salvages*” o naturals, entre els quals les dones estaven escassament representades. No es tracta de dades aïllades: en l’anàlisi de cent anys de literatura espanyola (des de mitjan segle XIX a mitjan segle XX), Triviño també assenyala aquestes contradiccions quan parla de l’existència de:

“[...] els discursos que situen la dona al costat de la naturalesa, amb el seu paper passiu, i a l’home al costat de la cultura, amb el seu paper actiu. Però les fronteres entre aquests espais es mouen, ja que (en aquesta literatura)

els homes poden aparèixer tan brutals i ferotges com els animals, i les dones com criatures ordenadores, econòmiques, administradores, sense les quals l'home passaria orfe, enyorant la llar materna, com els patètics concos de Galdós.”

(Querol i Triviño, 2004, p. 312)

Seria erroni pensar en inconsistències en els discursos. Del que es tracta és que l'ardit social de naturalitzar les conductes, per treure-les del camp de les decisions individuals, s'ha utilitzat per als dos gèneres, però de forma diferent. En el cas de les dones es naturalitza la seva aportació a la supervivència del grup, per treure'ls mèrit, i en el cas dels homes se'n naturalitzen les agressions i els excessos, per treure'ls responsabilitat.

Així s'ha considerat durant molt de temps que les infraccions de les dones a les normes socials corresponen a patologies, per la qual cosa requerien tractament mèdic, en comptes d'atenció social. Això ho mostren escruixidorament Ehrenreich i English, quan ens relaten els tractaments cruels (des de cirurgia fins a electroxocs) que patien, fins a mitjan segle XX, les dones que se saltaven les normes o que mostraven un interès *desmesurat* en la sexualitat (Ehrenreich i English, 1990).

En el cas dels homes, la normalitat implicava la possibilitat de transgredir les pressions socials, raó per la qual la consideració de patologia de les seves infraccions era molt menor. Però, a més, s'utilitzava la seva *naturalesa* com un atenuant i no com un agreujant en l'avaluació de les seves conductes. Fins a dates tan tar-

danes com la dècada dels vuitanta, el corrent de la sociobiologia (Lorenz, Audrey) explicava l'agressivitat masculina com una condició natural i inevitable. Formava part de l'equip genètic dels homes i per consegüent requeria tolerància social. Passava el mateix amb la seva promiscuïtat sexual, que també calia tolerar perquè “estava en la seva naturalesa”. Cal assenyalar com s'emprava en aquest discurs el “salt semàntic” (García Meseguer, 1984) que consisteix a utilitzar la mateixa paraula en dos sentits diferents, sense adonar-se'n. Els creadors de la sociobiologia parlen dels *homes* al·ludint a tota la humanitat, però quan analitzen les conductes violentes i les justifiquen per la seva presumpta continuïtat amb la de les altres espècies es refereixen només a la meitat masculina de la humanitat, que resulta així més *naturalitzada*.

D'aquesta manera, les dones veien naturals, des de l'òptica de conductes determinades per la naturalesa, l'amor maternal, l'altruisme, la capacitat d'actuar en bé dels altres, el seu lliurament i el seu sacrifici. Les seves virtuts no tenien mèrit, eren la manifestació *natural* de conductes instintives. En canvi, la transgressió d'aquests patrons de conducta no s'ha vist com el resultat d'opcions individuals legítimes, sinó com patologies i aberracions. La dona queda, a partir de les lectures naturalistes de la seva conducta, condemnada a una virtut sense mèrit o a una infracció sense excuses ni atenuants. La llibertat era vista com una degeneració, les seves opcions personals (per exemple, rebutjar la maternitat), com un atemptat a les lleis immutables de la naturalesa.

Per a l'home el model s'invertia, però, com hem vist, no en el sentit de deslligar-lo de la naturalesa (de la construcció social de la naturalesa, com a proveïdora de models ineludibles), sinó que el que hom els assignava dintre d'aquest camp eren els seus defectes. Les seves virtuts depenien d'opcions individuals, i per consegüent tenien mèrit si s'assumien i comprensió si es rebutjaven. Sembla que cap llei natural regiria la paternitat com un instint, cosa per la qual es podia acceptar socialment l'abandó masculí de les responsabilitats paternes; tampoc cap força de la naturalesa no els obligava a relacionar la sexualitat amb l'amor, ni a ser fidels, ni castos, ni a dedicar el seu temps i esforç al servei dels altres. Si ho feien era per lliure iniciativa i això mereixia elogis i reconeixement. En canvi els pobres estaven llastrats pesadament per la naturalesa en el camp de les conductes antisocials. Eren agressius, jeràrquics i territorials pel seu veïnatge genètic amb la resta del regne animal (en aquests casos sembla que l'herència es transmetia només per línia masculina) i la societat acceptava que manifestessin aquestes conductes inevitables. També estaven inclinats (per raons tan *científiques* com el fet que produïen molt esperma) a la promiscuïtat sexual, ja que tenien *necessitats* que la societat ha considerat legítimes i no ha qualificat de patològiques. A aquesta construcció especial es referia Joubert quan deia que "els homes són més susceptibles de les virtuts adquirides i les dones de les virtuts nadiues" (Vila, 1997, p. 78).

Si bé en alguns moments aquesta naturalització doble i divergent de les conductes ha permès que les

dones fossin considerades més vàlides èticament que els homes, i això al segle XIX en algunes societats regides per l'ètica protestant els va obrir el camí cap al reconeixement social (Leites, 1990), també és cert que en general ha funcionat com un element de dissuasió social, per evitar que les dones s'apartessin de les normes, al mateix temps que legitimava les infraccions masculines. Si ja resultava difícil anar contra la voluntat de Déu, assumint conductes considerades pecat, què direm d'anar contra les lleis de la naturalesa, entrant en el camp de la degeneració i la patologia. Així, si mentre va durar la prevalença del model religiós, l'interès de les dones per la sexualitat era pecat, amb l'adveniment dels models científics es va transformar en *furor uterí*, *nimfomania* i *histèria*. Mentre que al segle XVII una dona podia legítimament abandonar el fill per dedicar-se a la vida religiosa (Zemon Davis, 1999), al segle XIX aquesta opció s'hagués vist com una transgressió de les lleis naturals i un senyal de degeneració.

La ideologia naturalitzadora de les conductes d'homes i dones ha posat la base, fins avui, per generar estereotips, a partir dels quals se n'interpreten i n'avaluen les conductes. Com assenyala del Valle (1997, p. 38-39): "Els estereotips són efectius perquè estableixen límits, són econòmics i permeten més graus de manipulació i de situacions de domini sobre les persones i/o grups que s'estereotipen."

Partint d'aquestes bases, si volem entendre com es construeixen els mecanismes de control social que duen a la marginació o l'exclusió de determinats col·lectius de dones, hem de partir d'analitzar dintre

de quin marc d'interpretació (religiós o científic) es legitimen els judicis que se'n fan, i quin tipus de sanció social s'imposa a les transgressores. El pas dels models religiosos als científics no implica automàticament més possibilitat d'autonomia. El camí recorregut per les dones per al reconeixement dels seus drets es basa en les lluites pròpies, i ha depès en una mesura important de la seva capacitat de reformular les interpretacions que la desvaloraven. En aquest camí s'ha avançat molt, però queda encara molt per avançar. Encara són corrents les interpretacions naturalitzadores (i desvaloradores) de les conductes femenines.

CAPÍTOL 2

2. Les bases conceptuals de la violència contra les dones

“Ser dona és una cosa tan contradictòria, complicada i confusa, que només una dona ho pot suportar.”

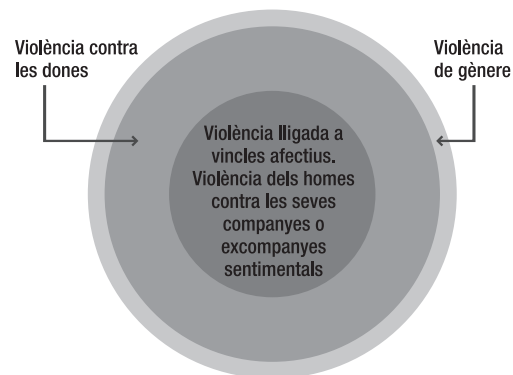
(Simone de Beauvoir, *El segon sexe*)

Ser dona és difícil, com assenyala la cita de Simone de Beauvoir, però sembla que els que se senten més iracunds són els homes, almenys si tenim en compte les últimes informacions. El 6 d'agost del 2004 es va publicar a la premsa diària el balanç d'aquest any de la violència exercida contra les dones a Espanya. Les denúncies per maltractament havien arribat gairebé a 22.000 casos, que van provocar 11.400 detencions, i les agressions havien costat la vida a 66 dones en 12 mesos. Malgrat aquestes dades esgarrifoses, que fan que algunes teòriques del feminisme es plantegin parlar de *feminicidi*, la situació no està gaire clara per a molts jutges, per a algunes periodistes i per a una bona part de l'opinió pública. Alguns advocats planteegen que és igual que una agressió la faci un home contra la seva companya, o un gai contra la seva parella, o una dona contra un home, que en tots els casos

la llei ha d'actuar igual, perquè són iguals els fets que s'avaluen. Darrere d'aquest argument d'igualtat legislativa hi ha un desconeixement profund de les bases mateixes de la comunament (i inadequadament) anomenada *violència domèstica*. El que defineix aquesta violència no és l'àmbit on es fa, que equipararia les agressions dels homes contra les dones, de les dones contra els homes, o de qualsevol dels progenitors contra els fills i les filles (a més de poder-hi incorporar l'agressió perpetrada per la prole contra els seus ascendents). Tampoc no és la forma que té l'agressió, i que es pot identificar amb qualsevol altra forma de violència entre persones (baralles, amenaces, agressions amb grau d'intensitat divers i amb conseqüències diferents però en el fons comparables).

Encara que de vegades s'utilitzin com a sinònims els termes *violència de gènere*, *violència contra les dones* i *violència masculina* contra les seves companyes sentimentals, pot resultar útil obrir un debat per tractar de determinar millor aquestes pràctiques, delimitant tres camps en els quals els models de gènere s'utilitzen per legitimar la violència que s'exerceix contra qui se n'aparta.

Violència de gènere, violència contra les dones

Primer cercle: *Violència de gènere*

Un cop assignades conductes diferents a homes i dones, es crea un àmbit general d'expectatives socials que sanciona amb discriminació i de vegades amb agressivitat física a qui s'aparta del model, sigui del sexe que sigui. Aquest és el camp al qual resultaria més adequat denominar *violència de gènere*, ja que castiga totes les persones que s'aparten del que es considera *normal* en termes de rols socials assignats a homes i dones, i puneix les conductes i les opcions sexuals divergents de la norma. L'*homofòbia* i la *lesbofòbia* són una bona mostra d'aquest tipus d'agressions (Borrillo, 2001; Viñuales, 2002), que pot incloure també agressions creuades dintre de parelles heterosexuales i homosexuals.

Segon cercle: *Violència contra les dones*

El que fa especial l'agressió contra les dones és que es du a terme dintre del camp d'unes relacions de gènere particulars, en què tradicionalment s'ha considerat que els homes eren més valuosos des del punt de vista social, i hom els ha atribuït drets sobre les dones. Així els homes, en tant que col·lectiu, se senten amb autoritat per determinar com han de ser i actuar les dones, i per castigar-les si infringeixen les normes. Les dones, pel fet de ser-ho, pateixen desvaloració social, exclusió total o parcial d'alguns àmbits de poder, discriminació salarial, sobrecàrrega de feina i dificultats per fer valer les seves reivindicacions. Dintre d'aquest cercle de violències que es duen a terme, no només perquè s'aparten de les normes de gènere, sinó perquè les que s'aparten són dones, hi ha l'agressió simbòlica i material a les treballadores sexuals, el menyspreu cap a les que no compleixen els cànons de bellesa, l'estigmatització tradicional de les mares solteres, el doble patró d'envelliment que considera que els homes *maduren* mentre que les dones es fan velles, etc.

Tercer cercle: *Violència dels homes contra les seves companyes o excompanyes, violència lligada a vincles afectius*

Si atenem a les dades de la premsa, la major part de les agressions que pateixen les dones, les reben dels seus companys sentimentals. Això delimita el cercle de més concentració de la violència, que de vegades s'ha denominat *violència domèstica* atenent a l'àmbit que es desenvolupa preferentment, però que està més

ben descrita si la denominem *violència dels homes contra les seves companyes*. Aquesta violència personalitzada és la que produeix més víctimes mortals i és la que preocupa principalment en les noves propostes de legislació. La violència d'aquest tipus l'exerceixen els homes com una forma extrema d'exercir el seu control sobre les seves dones, i es relaciona amb els *drets* que creuen que hi tenen. Aquests drets han anat des de poder exigir fidelitat sexual, fins a considerar normal que les dones dediquin el seu temps i esforç a treballar gratuïtament per satisfer les necessitats del seu marit i dels altres membres del grup familiar. Quan les dones qüestionen aquest model i reivindiquen la seva autonomia com a éssers humans i el dret a disposar del seu propi cos i de la seva força de treball, molts homes se senten atacats en les prerrogatives tradicionals i expressen amb les seves agressions la incomoditat amb els nous models i bàsicament la seva reticència a considerar les dones com persones, amb els mateixos drets de què gaudeixen ells.

Aquesta situació dista de ser excepcional, o de ser un producte aïllat de conductes erràtiques: Entel assenyala que el 1985 als Estats Units el Sexual Experiences Survey va realitzar una mostra nacional en la qual es veia que el 50 % de les dones havien patit alguna forma de violència familiar. Resultats semblants es van trobar a Europa (Entel, 2002, p. 30). La mateixa autora assenyala que als països amb estadístiques totals, el 75 % de la violència intrafamiliar està dirigida contra la muller s'exclouen d'aquestes xifres atacs creuats, acords sadomasoquistes, marits pegats i cops en pare-

lles homosexuals (p. 36). La violència simbòlica i material contra les mullers és un mecanisme de control i es dona en totes les classes socials, com ho testifica la primera descripció autobiogràfica d'un procés d'aquest tipus que va fer Elizabeth von Armin (2001).

Les dades són prou clares, i impliquen que només enquadrant-la dintre dels models de gènere, i tenint-ne en compte l'asimetria, es poden entendre les agressions contra les dones i la necessitat d'una legislació específica. La violència social es pot donar en circumstàncies i contextos diferents, però la violència que es fa contra la meitat femenina de la població adquireix el seu significat dintre del marc d'una discriminació tradicionalment construïda com a legítima.

No és el primer cas que l'existència de forts prejudicis i discriminacions, estesos dintre del teixit social, obliguen les persones que legislen a plantejar un agreujant de les penes per a les accions que es fan contra els sectors que pateixen estigmatització. La legislació antiracista que s'ha fet freqüent a tot el món en les últimes dècades, parteix d'aquest supòsit. No és el mateix una baralla entre borratxos, que l'atac que aquests mateixos fan contra alguns membres d'una minoria ètnica o d'un grup amb característiques físiques diferents. En el primer cas l'objectiu de l'agressió és erràtic i puntual, depèn de la correlació de forces d'aquest moment i del grau d'ofuscació dels participants; en el segon cas es tracta de canalitzar l'agressivitat sobre individus definits socialment com atacables i l'agressió es fa conscientment, com una manera de marcar la superioritat del grup pel que fa a les perso-

nes estigmatitzades. També compta amb el rerefons de l'acceptació social (activa o passiva) si "tots i totes sabem (en termes de sentit comú gramscian) que els musulmans, o els negres, o els gitanos són ciutadans de segona" (o directament no-ciutadans) que no tenen dret a ser-hi, però que hi són, que no tenen dret a treballar, però que treballen, que no tenen dret a competir, però que competeixen. A qui pot estranyar que algunes persones decidides posin les coses al seu lloc i els *donin una lliçó*? Aquesta característica allisonadora de la violència que s'exerceix sobre determinats sectors de la població és un dels elements bàsics que defineixen les agressions que es fan en el sentit de la norma i per aconseguir-la i allò que les diferencia d'altres tipus d'agressions.

En el cas de la violència contra les dones, aquests mecanismes funcionen amb tota claredat. Es tracta d'una violència que exerceixen homes contra dones sobre les quals consideren que tenen drets, dones que han deixat el *bon camí* de la disciplina domèstica i l'obediència conjugal, i que *han de ser* castigades. En la immensa majoria dels casos no es tracta de baralles puntuals ni d'ira descontrolada. Els assassins planegen la seva acció, compren els elements per dur-la a terme, esperen que la víctima estigui sola, posterguen en alguns casos mesos o anys l'atac i les agredeixen de vegades sense ni una paraula, fredament i sense cap rampell de còlera. Estan portant a terme una tasca que creuen que la societat ha descuidat, estan tornant la norma al seu lloc, i aquesta tasca té tanta importància als seus ulls que després es poden treure la vida amb la

satisfacció del deure complert, com els terroristes suïdes que consideren ben emprat oferir la seva existència per acabar amb els enemics de Déu o del seu poble.

D'aquesta manera, és trampós parlar de la violència dels homes en general, com si es tractés d'una característica biològica ineludible, o dels conflictes que tenia tal parella o tal altra en particular. Les agressions corresponen a un estat d'opinió sobre l'estatus femení a la societat, encara no prou reformulat, i mostren els diferents punts en què se situen els homes i les dones sobre això. Si per a grans sectors de la nostra societat segueix sent vàlid el model de família tradicional i patriarcal, si seguim immerses en un imaginari social que distingeix encara entre dones *bones* i *dolentes*, llavors no pot causar estranyesa que hi hagi homes *suficientment homes* per dur a la pràctica el que els altres pensen (o els *venjadors* es creuen que pensen) i posin a ratlla les dones díscles, que no els fan prou cas.

Per caricaturesc que pugui semblar entre determinats sectors més o menys progressistes i més o menys il·lustrats de la població, aquest retrat no està lluny d'alguns aspectes profunds de l'imaginari col·lectiu. Qui avalua amb la mateixa equanimitat les infidelitats sexuals del pare i de la mare? Qui no s'avergonyeix si hi ha una treballadora del sexe a la família, mentre que disculpa amb un somriure les *calaverades* dels homes del grup? Aquests models de doble moral, constitueixen una part de la violència simbòlica sobre les dones i posen la base a les altres manifestacions de violència. Són, d'altra banda, models profundament arrelats en

les dues tradicions en què es basa la legitimitat social a Occident, el model religiós i el model científic, com hem vist en l'apartat anterior.

Ambdós models mantenen un cert nivell de vigència fins als nostres dies. El model religiós misogin segueix sent el més interioritzat entre les dones que infringeixen les normes, amb els sentiments de culpa, mentre que el model científic reformulat a través de la sociobiologia marca l'imaginari col·lectiu de molts sectors progressistes de la societat.

La religió (en realitat les tres religions monoteistes) no ha variat la imatge masculina de Déu, fet que deixa les dones sense referents positius, fins al punt que la poeta Olga Orozco es podia preguntar:

“Però, digueu-me, Senyor:
la meva cara us dibuixa?”
(Orozco, 2003, p. 13)

No és només que la religió nega a les dones un referent identificador amb la divinitat, també li assigna materialitat i naturalesa sexual, ambdues connotades negativament. Per això els prohibeix l'exercici del sacerdoci. Sobre això assenyala Fuentes (2001, p. 93): “La cultura judeocristiana és cultura del no-contacte, del no-amor [...] condemnadora de tot el que tingués relació amb el cos, culpabilitzant-lo de totes les debilitats, pecats i misèries de l'ésser humà. En definitiva, demonitzant-lo.”

Però hem vist que la religió no està sola en la tasca d'exercir violència simbòlica sobre les dones, identifi-

cant-la amb la seva materialitat corporal. La ciència, a la qual s'ha anomenat *l'única religió sense ateus*, ha utilitzat el seu poder de legitimació transformant en conductes *naturals* i, per consegüent, ineludibles el que són simples convencions socials.

Avui no és fàcil trobar aquestes idees expressades obertament. Això no significa que els supòsits bàsics hagin canviat, el que s'ha modificat per la pressió del feminisme és la sensibilitat cap als diversos discursos. Com també passa en el cas de les conductes racistes, els prejudicis ja no s'expressen obertament, però no han desaparegut de la societat. S'han naturalitzat, que és una bona manera d'evitar exercir-hi l'anàlisi crítica.

Els discursos hegemònics configuren el marc que possibilita i fa legítim el *poder social*, dintre del qual Robert W. Connell (1987, p. 107) inclou les formes de violència organitzada, les desigualtats en l'accés als recursos, l'habilitat per establir els termes en els quals determinades situacions han de ser enteses i discutides, així com la capacitat de formular idees i definir la moralitat.

Victoria Sau analitza la relació entre la desvaloració social i la violència concreta quan posa entre les bases que possibiliten l'exercici real de la violència, les condicions següents:

Disponibilitat d'éssers humans en els quals descarregar la frustració i irritabilitat pròpies

Afirmació de l'autoritat masculina sobre la dona, com a objecte d'ús

Afirmació del desig i del dret de propietat masculina sobre el cos de la dona (SAU, 1986).

Els rols de gènere, construïts socialment en un ambient patriarcal, assignen a les dones docilitat, dolçor, fidelitat i esperit de sacrifici, mentre que reserven als homes l'autoafirmació, les motivacions individuals, la competitivitat i el desenvolupament com a personalitats autònomes. Són tan durs pel que fa a les exigències que tenen sobre les dones, que hom els podria aplicar les paraules d'Orozco:

“He arribat a pensar que el meu model és impossible i cruel,
que canvia de figura i de color quan m'hi acostó tot just amb un gest,
tot just amb un traç,
Però haig de seguir obeint fins al final el seu inhumà mandat.”
(Orozco, 2003, p. 26)

Quan les assignacions de responsabilitats socials estan naturalitzades i són considerades obligatòries, quan no ofereixen recompenses ni resulten atractives per a les destinatàries, només es poden imposar mitjançant sistemes de càstigs. En el cas dels rols de gènere, els premis es reserven als homes, i se'ls fa atractiu de complir-los: prestigi, poder, reconeixement econòmic i social. En l'altre extrem, quan es tracta dels rols femenins, s'emfasitza l'autosacrifici, la postergació dels desitjos propis i viure per als altres. El conjunt resulta tan poc atractiu que s'aconsegueix l'acceptació (encara que només sigui formal) de les dones mitjançant l'exercici sistemàtic de la violència sobre elles. De

fet moltes escriptores expressen rebuigs més o menys contundents d'aquests rols assignats.

Algunes rebutgen l'obligació d'agradar:

“És que importa
que domi l'ala allò que oprimeix el vol?”
(Agustini, 2000, p. 99)

“Enfront de la Venus clàssica de Milo
Somio una estàtua de dona molt lletja.”
(Agustini, 2000, p.108)

D'altres es queixen de la restricció de l'autonomia de moviment que implica el rol femení:

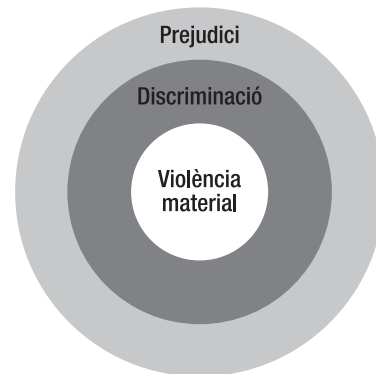
“Si jo fos home, Quin estrany, quin boig,
Tenaç rodamón que havia de ser!
Amic de tots els llargs camins
Que conviden a anar lluny per no tornar!
Quan així m'acorralen ànsies trespadores,
Quina pena més profunda em fa ser dona!”
(Ibarbourou, 1993)

Alguna lamenta no posseir un rol des d'on ser legítimament escoltada:

“De mi haig de dir que estic impacient perquè em donin un desenllaç menys tràgic que el silenci.”
(Pizarnik, 2001, p. 98)

Davant el cúmul de frustracions que provoca el model imposat de feminitat, la societat es proveeix de càstigs per subministrar-los a les dissidents, que van des de la desvaloració a l'agressió material.

Com hem vist quan parlàvem de la violència, també en aquest cas podem proposar que la pressió dels càstigs que s'aplica a les dissidents es desplega en cercles concèntrics, en els quals la violència va prenent un caràcter cada vegada més concret.

Primer cercle: *Prejudici*

En el camp més ampli tenim la violència simbòlica de la desvaloració. Aquí entren els prejudicis sobre les dones, la sospita social sobre la seva incapacitat d'actuar autònomament, el menyspreu per les seves opinions i motivacions, i l'assignació de infantilitat.

Segon cercle: *Discriminació*

Més centrada en el control concret de les conductes hi ha la discriminació. Les idees generals desvaloradores sobre les dones es concreten en pràctiques com ara l'exclusió de les dones de determinats àmbits o funcions, el pagament d'un salari menor pel mateix treball, la consideració de les tasques que hom els assigna com *no-treball*, i la utilització sexista del llenguatge.

Tercer cercle: *Violència material*

Completant el quadre de tota aquesta violència simbòlica, hi ha el càstig de les que malgrat tot transgredeixen les normes. En aquest cas ens trobem davant dels casos concrets de maltractament, des de l'insult fins a l'agressió física i a l'assassinat.

Les agressions sistemàtiques sobre un col·lectiu (i les que pateixen les dones ho són) només es poden donar en el camp d'un acord social. Si fins fa poques dècades la legislació espanyola tipificava com atenuant de l'agressió i/o l'assassinat de la muller per part del marit que aquest l'hagués sorprès amb un amant, ja que en aquest cas es tractaria de defensar el *seu honor*, no ens pot estranyar que aquesta ideologia (mai suficientment rebatuda) segueixi trobant adeptes que hi encarrilen la seva frustració personal, com assenyala Sau, però també la seva concepció social de les jerarquies de gènere.

Quant a quins sectors de dones són les destinatàries de les diverses formes de control social mitjançant la violència, també podem representar-les per cercles que van des de les que pateixen discriminació més general

a les que pateixen violències específiques. Totes les dones, pel fet de ser-ho, patim algun tipus de discriminació i algunes agressions, més o menys encobertes, tendents a controlar les nostres conductes. Els exemples es poden multiplicar, i la que pensi que a ella no la discriminen pel fet de ser dona, que intenti explicar-li a un mecànic en què creu que consisteix l'avaría del seu cotxe, i s'adonarà que no és escoltada amb la mateixa atenció que rebria si fos un home. El *ninguneo* (com dirien a Mèxic) a què som sotmeses les dones en molts camps socials o laborals forma part de la nostra experiència quotidiana. Però aquesta discriminació general s'accentua si es tracta de col·lectius de dones especialment vulnerables. He treballat especialment amb dones immigrants, sobre les quals Gil Araujo (2004) explica que s'exerceix violència sobre elles quan hom les considera:

Víctimes: de la seva cultura, dels seus marits, de la ignorància, d'elles mateixes

Incapacitades

Dependents

Submises

Tradicionals

Subdesenvolupades.

Però aquesta desvaloració també es du a terme, amb pocs canvis, en l'argumentació sobre les dones grans, les mares soles, les que tenen discapacitats i les integrants de minories ètniques. Les lesbianes pateixen un tipus especial de discriminació que implica fer invisibles les seves opcions sexuals i minimitzar-les socialment.

Qualsevol fragilitat en la posició de la dona la fa susceptible de rebre un plus d'agressions, simbòliques o físiques. No pot estranyar llavors que les que estan col·locades en una posició més feble, perquè són les que més s'allunyen del model considerat *normal* per a les bones dones, siguin les que reben més agressivitat social. Em refereixo a les treballadores del sexe, contra les quals la societat benpensant apunta tots els canons. En aquest cas la concepció teòrica victimitzadora, que ja hem vist que funcionava en relació amb les immigrants, s'incrementa amb noves desvaloracions, no només hom les veu com a víctimes permanents i de tots, sinó que, a més, com deia una feminista coneguda, es creu que "no tenen l'autonomia suficient per ser considerades persones". La desvaloració no es pot dur més lluny. Així, que la denominació ja es converteixi en l'insult més gran indica que són agredibles, que la societat no les protegeix. Quan a les novel·les (i desgraciadament també a la vida real) s'ataca físicament o fins i tot s'assassina una prostituta, no cal explicar-ne els motius. Sembla que pel fet d'existir mereixessin l'agressió. Per a elles no funcionen, normalment, ni tan sols les xarxes de suport que les altres dones utilitzem com a refugi contra la discriminació. Mal compreses per la distància de classe social entre elles i les persones que les avaluen, blanc tradicional de discursos moralitzadors o d'interpretacions *patologitzadores*, la violència múltiple que s'exerceix contra elles (per part de les institucions, de la família, dels clients o dels companys), sembla que està ocasionada per l'especificitat particular del seu treball, al mateix temps que

queda dissimulat davant els ulls de la majoria de la gent el seu significat *pedagògic* pel que fa a les altres dones. Si sobre aquest sector de transgressores dels deures sexuals i familiars assignats es descarrega l'ira social, és perquè serveixi d'escarment a les altres dones, per mostrar que per més malament que els vagi dintre dels models de gènere establerts, encara podria anar-los pitjor se n'apartessin.

Si es vol entendre el funcionament d'un sistema social, convé fer-ho observant-ne els límits, a qui margina, a qui exclou i a qui i com castiga. En el cas dels rols de gènere, la violència, en totes les concrecions materials i simbòliques, sanciona a qui s'aparta de les normes, i castiga més durament com més gran sigui la desviació.

Per això no es pot lluitar contra la violència que s'exerceix contra les dones simplement des de la legislació. Aquesta és indispensable, però no suficient. Cal canviar les valoracions socials sobre les conductes apropiades i les impròpies, i cal que tota la societat, i no només alguns sectors més o menys oberts, acompanyi aquests processos de canvi social. Mentre es discriminin algunes dones pel fet d'apartar-se de les normes, és obert el camí de la violència *venjadora* pel que fa a totes les possibles infractores. Mentre es considerin alguns col·lectius de dones incapaces de decidir per elles mateixes, hi haurà qui s'encarregui d'encarriolar-ne les conductes mitjançant pressions.

Fa anys les dones ens solidaritzàvem amb les que havien avortat, després tímidament hem manifestat adhesió a col·lectius com ara els formats per immi-

grants i gitanes. Arribarà el dia que vegem les treballadores del sexe com les nostres germanes? Quan ho fem haurem desmuntat una poderosa màquina de repressió patriarcal. Deia una travesti amiga, parlant d'aquest tema: "Si se suprimís l'estigma de la prostitució, els homes es quedarien sense l'arma amb què amenacen les dones." Evidentment no és aquest tot el problema, però n'és una part important.

CAPÍTOL 3

3. Propostes per a dones en situació d'especial desavantatge o en risc d'exclusió social

Totes les societats consideren normals certes formes d'actuar i en sancionen d'altres. Així, algunes conductes, les considerades delictives, són penades tant si es tracta d'homes com de dones (encara que les condicions de les sancions resulten esbiaixades per gènere). Quan es tracta de discriminacions legals, com és el cas de la privació de drets mínims que afecta a qui emigra del Tercer Món, també s'apliquen globalment a homes i dones, encara que les lleis comunes tenen conseqüències diferents per a la meitat femenina de la migració. També afecta homes i dones el racisme que es manifesta contra diversos col·lectius, com ara la població immigrant o el poble gitano. En tots aquests casos, partir de models masculins de legalitat, acceptació i infracció posa a les dones a les quals s'apliquen les discriminacions en condicions especialment difícils, en no reconèixer-se l'especificitat dels seus problemes.

Però els condicionaments més importants per al desenvolupament de les possibilitats de les dones són les normes i els costums a partir dels quals les defineixen com a tals. Aquestes limitacions les afecten espe-

cíficament com a dones. D'aquesta manera es poden tractar conjuntament les pressions socioculturals que s'exerceixen sobre les diverses dones, ja que aquestes s'agrupen en un continu, des de les adreçades a empènyer les dones *correctes* a limitar *voluntàriament* les seves opcions a allò que s'espera de les bones filles, mullers, mares i mestresses, fins a la desvaloració que s'exerceix sobre les que s'aparten dels models imposats: lesbianes, mares soles, dones que manifesten interès en l'experimentació sexual, dones conflictives i qüestionadores, treballadores sexuals, etc.

En aquests casos no es tracta de normes jurídiques, atès que les lleis que discriminaven les dones o en penaven selectivament les conductes han estat abolides a gairebé tot el món. L'eix no exigeix llavors promoure reformes legals, llevat d'alguns casos en què es manté subtilment la discriminació, com pot ser l'exemple de la preeminència donada al cognom patern sobre el matern, o la penalització de la prostitució sota el discurs de salvar les treballadores sexuals. Excepte aquests casos especials, es tracta principalment de vigilar que les lleis igualitàries es compleixin. On hi ha un gran camp d'acció és a combatre la discriminació social, que es manté especialment activa sobre alguns col·lectius (lesbianes, treballadores sexuals). La desvaloració no afecta només els col·lectius estigmatitzats, ja que a través de la pressió que s'hi exerceix es procura dissuadir les altres dones d'apartar-se de la norma. És a dir, que l'estigmatització de diferents col·lectius de dones és un mecanisme eficaç per controlar les dones no estigmatitzades i dissuadir-les d'infringir els models vigents.

Si bé és cert que els grups de dones estigmatitzades requereixen el suport de polítiques concretes per pal·liar els desavantatges que pateixen, és veritat que les accions positives que es facin per afavorir aquests col·lectius es poden fonamentar també des del punt de vista de les altres dones, ja que només eliminant l'estigmatització dels sectors més marginals es pot garantir una veritable llibertat d'opcions per a totes, fet que permetria elegir les conductes independentment que aquestes siguin considerades correctes o desviades.

Atès que la igualtat de drets implica l'accés a nivells acceptables d'autoestima, cal remoure els condicionaments que cataloguen algunes dones dintre de categories desvaloradores, i estendre-hi la mirada normalitzadora que la societat reserva a qui compleix les normes (i que, quan es tracta d'homes, minimitza el cost social de la infracció o fins i tot valora positivament els infractors).

S'ha dit que tractar d'igual manera a qui està en condicions diferents, constitueix en si mateix una injustícia. En el cas de les dones, si bé algunes situacions de discriminació afecten a la majoria, hi ha també situacions específiques en què la vulnerabilitat s'incrementa. Per a aquests casos es requereixen plans d'acció també específics, orientats a les seves necessitats.

En una societat en què la participació en el mercat laboral remunerat és el mitjà principal d'adquirir drets i deures, és a dir ciutadania plena, la participació escassa o marginal de moltes dones en aquest sector, o el no-reconeixement de la condició de treball per a les seves activitats, és un obstacle important per al reco-

neixement dels seus drets i el desenvolupament de les seves potencialitats.

El problema afecta tots els treballs considerats tradicionalment femenins, encara que d'una manera diferent. Les tasques de mestressa de casa com ara netejadores, cuidadores de nens i nenes i de persones malaltes o grans i prestadores d'afecte i serveis sexuals, tenen un cert reconeixement social, és a dir, es considera correcte i apropiat que les dones les facin, però acomplertes en el si de la família no tenen retribució econòmica. Això margina les dones dedicades a la *feina de casa* de l'accés als recursos i genera bosses de pobresa, que resulten més evidents quan situacions de separació, viduïtat o edat avançada, els limiten l'accés a recursos provinents d'altres membres del grup familiar.

Les mateixes tasques, al mercat de treball, perden el prestigi d'activitat altruista i no adquireixen, en compensació, una retribució adequada. Es mantenen com a activitats desregularitzades laboralment, amb una escassa cobertura legal i protecció social i amb salaris que no arriben als límits del mínim interprofessional.

La correlació inversa entre assoliment econòmic i prestigi social, que es dona en totes les tasques tradicionals femenines, arriba a la major expressió en el cas del treball sexual, en què uns ingressos mitjans lleugerament superiors als salaris mínims s'anul·len socialment amb un increment enorme de l'estigmatització, que inclou la violència simbòlica de negar-li a la seva activitat la condició i la dignitat de treball. Així se situa una opció laboral que no implica delictes en el mateix

camp d'estigmatització que la societat reserva als delinqüents i a les persones afectades per la drogoaddicció.

Atès que en la nostra cultura no es disposen de models positius de transgressió femenina, tota dona o grup de dones la conducta de les quals s'aparta de les normes pateix, a més dels càstigs legals o socials previstos per a la seva infracció, desvaloració o estigmatització. En aquest camp pateixen estigmatització en diversos graus les que tenen opcions sexuals diferents de l'heterosexualitat obligatòria (lesbianes), les que integren els nous grups familiars (mares solteres, separades, famílies monoparentals, etc.) o les que cobren per prestacions sexuals o treballen en aquesta indústria (treballadores del sexe, de bars de cambres, artistes porno), les drogoaddictes, les dones que han delinquit i les immigrants que no tenen els papers en ordre. La sanció pel fet d'apartar-se dels models obligatoris arriba a fins i tot a aquelles que no s'adapten a les pautes de bellesa exigides. Ser grossa, ser vella o ser minusvàlida implica tanta desvaloració social que produeix angoixa la mera possibilitat de ser encasellada en algun d'aquests camps. Per evitar la mirada que jutja i condemna, les joves recorren a la cirurgia estètica, a tractaments tan agressius com la liposucció, o el suïcidi a llarg termini de l'anorèxia. També s'imposa com a model tractar d'aparentar una joventut eterna, a força de tractaments (i autoengany). Les normes són dures per a les dones, i de vegades impossibles de complir. També per aquest motiu, perquè totes serem transgressores més tard o més d'hora, cal dissenyar polítiques per a les que s'aparten dels models.

Aquesta necessitat, per la seva banda, fa que sigui convenient que les polítiques dissenyades per a aquest sector es despleguin en diversos fronts.

Quan el problema principal és l'accés escàs als recursos econòmics (mares soles, vídues o dones grans amb pensions insuficients, immigrants sense permís de treball), les accions haurien d'anar orientades a garantir ingressos suficients i la necessària cobertura sanitària.

Per a dones estigmatitzades perquè s'allunyen de les normes sexuals i familiars imposades, les accions es poden diversificar en campanyes institucionals contra la discriminació, assessorament legal perquè facin valer els seus drets i suport a les pròpies estratègies organitzatives per facilitar l'empoderament.

En línies generals, els aspectes clau d'aquestes propostes se centren en la millora de les condicions objectives de vida, la lluita contra la discriminació i el suport a les seves estratègies d'empoderament i millora de l'autoestima.

En termes de les necessitats concretes i les satisfaccions apropiades per cobrir-les, els diversos col·lectius de dones en situació d'especial desavantatge es veuen afectats de manera diferent.

Subsistència

En general, llevat del cas de les lesbianes, que pertanyen a diferents estrats socioeconòmics, les dones discriminades pertanyen a sectors amb escassos recursos materials. La discriminació les afecta diferentment per classes socials, i és una barrera més que s'agrega a la comunicació entre dones. Si es té en compte que vivim

en una societat amb enormes desigualtats econòmiques i hi sumem el conegut fenomen de la feminització de la pobresa, es pot entendre que grups importants de dones, entre les quals hi ha les dones grans (principalment les que s'han dedicat als rols tradicionals de cuidadores i mestresses de casa), les que encapçalen llars monoparentals, o les immigrants, pateixin un dèficit seriós de disponibilitat de recursos de subsistència, habitatge i possibilitat de cura de la seva salut. Això s'acompanya amb una sensació de desemparament i fins i tot el sentiment de vergonya que experimenten en no poder complir els requeriments mínims en una societat que valora l'èxit econòmic i el consum.

Protecció

Les dones en situació d'especial desavantatge solen patir un dèficit agregat de mesures de protecció legal i institucional. Això va des de la pèrdua legal de drets econòmics que afecta les vídues, a la falta de reconeixement de les parelles de fet i de les parelles homosexuals (feliçment en vies de solució a partir de les noves propostes legislatives), la falta de drets legals de les immigrants i la falta de reconeixement de la seva activitat com un treball que pateixen les prostitutes. La falta d'aquests reconeixements augmenta la vulnerabilitat de cada sector i deixa les dones indefenses davant l'arbitrarietat institucional. Si no es tenen drets, es depèn de la bona voluntat dels altres. Les persones a les quals es *protegeix* perden autonomia i capacitat d'organització. Només una cobertura legal apropiada en permet l'empoderament.

Per a dones amb problemes específics (dones empresonades, drogoaddictes) el problema consisteix a implantar mesures que en garanteixin els drets bàsics, combinades amb estratègies de reinserció social i suport als seus entorns familiars, de manera que mentre estiguin a la presó o recuperant-se de l'addicció no perdin el dret a les seves criatures, el que iguala delictes a incapacitat maternal.

Entesa

La negativa de la societat androcèntrica a reconèixer i valorar les aportacions i la saviesa de les dones, s'expressa en totes les esferes de la societat, però arriba a la màxima expressió quan es tracta dels sectors en situació d'especial desavantatge. No només es tracta que no s'escolta la seva veu ni es tenen en compte les seves experiències, sinó que el discurs que es construeix socialment sobre elles (i que es presenta a si mateix com una descripció objectiva) les ignora, les desvalora i les infantilitza.

Les lesbianes han patit històricament invisibilitat social. En el cas de les immigrants i de les treballadores sexuals, hom les veu com a víctimes, sempre enganyades o manipulades, i hom les margina dels col·lectius de compatriotes o de les associacions veïnals. Se'n parla, però sense escoltar-les. Tampoc no se'n respecta la imatge als mitjans de comunicació, ja que només són notícia quan la seva situació particular permet reforçar els prejudicis previs. D'una manera perversa, es manifesten contra elles els prejudicis racials o ètnics i les condemnes moralistes, tot això amb un llenguatge pro-

teccionista i *políticament correcte*.

Recuperar la riquesa d'experiències vitals dels diversos col·lectius de dones significa no solament una estratègia que permet l'enriquiment mutu, sinó que pot resultar un bon programa d'activitats per superar la marginació i l'aïllament.

Participació

Les dones en situació especialment desavantajosa troben molts obstacles per fer valer els seus drets i participar en els òrgans de decisió. A més dels obstacles genèrics, pateixen una discriminació activa que bloqueja els seus intents de participació, i desanima els seus esforços en aquest sentit. Hi ha estudis, com el de Mathieu (2003), que assenyalen les dificultats que pateixen les treballadores del sexe per organitzar-se, a partir de l'estigmatització i la fragmentació del sector. Algunes dones en situació de desavantatge, com les immigrants, poden tenir obstacles legals per prendre part en el tractament públic de les polítiques que les afecten. Per aquest motiu, alguns països pioners, com els Països Baixos, han centrat les polítiques sobre això en els dos eixos de participació i apoderament (Gil Araujo, 2004).

Oci i creació

La sobrecàrrega laboral i la pressió social disminueix les possibilitats d'aquests col·lectius de gaudir de temps d'oci. Horaris molt llargs de treball, mancances econòmiques i desvaloració, dificulten la creació de xarxes d'intercanvis lúdics, que facilitin l'autodesenvolupament i serveixin de refugi afectiu.

Els mateixos motius dificulten el desenvolupament d'habilitats i destreses que no es relacionen directament amb la supervivència. És important per això desenvolupar projectes que tendeixin a fer-los accessibles, no només millors possibilitats laborals, sinó també més possibilitats lúdiques i creatives.

Identitat i llibertat

L'ús esbiaixat del llenguatge, que tendeix a fer invisibles totes les dones, s'incrementa en aquests sectors amb una utilització agressiva, que transforma en insult la denominació mateixa de les seves opcions laborals o sexuals.

Sobre el dret de tots els éssers humans de disposar d'una memòria històrica, negada al conjunt de les dones a partir de la imposició de la genealogia masculina, la situació és encara més distorsionant en el cas d'aquests col·lectius, estigmatitzats precisament pel fet de no tenir relacions familiars centrades en figures masculines. Per a elles (mares soles, lesbianes, treballadores del sexe), la necessitat de recuperar els llinatges femenins no només representa una demanda de justícia històrica, sinó que és l'única possibilitat real de fer correspondre la seva experiència vital amb la seva documentació legal.

Les dones marginades a partir de la seva pertinença ètnica, com seria el cas de les gitanes i d'alguns grups d'immigrants, requereixen el reconeixement de la seva experiència social i els seus valors, en un intercanvi fet des del diàleg.

Un canvi profund de la percepció social d'aquests sectors no es produeix com a conseqüència normal

del transcurs del temps, implica i necessita el desenvolupament de polítiques concretes, del tipus de les que s'han reconegut necessàries per combatre el racisme i la xenofòbia. En aquests casos es tracta també de restablir una justícia bàsica i el respecte dels drets humans, però al mateix temps d'evitar agressions i violència, no només sobre aquestes dones en particular, sinó contra qualsevol dona, ja que el feminicidi que s'està donant en els nostres dies en els països més desenvolupats, es dirigeix principalment cap a les dones que pretenen abandonar els vincles de parella tradicionals, és a dir contra aquelles a les quals se suposa en situació d'ingressar en els grups infractors. La força que poden tenir en els assassinats de dones els estereotips sobre els sectors marginats *a priori* no s'ha de desestimar.

Objectius

Quan es parla de sectors especialment discriminats, els objectius que poden imaginar-se són forçosament a llarg termini; però això no impedeix que es puguin plantejar metes parcials o estratègies avaluables per actuar a curt termini. Els tres objectius prioritaris poden ser:

1. Eradicar la violència contra les dones
2. Millorar el control sobre l'autoimatge
3. Dotar dels serveis necessaris per facilitar la llibertat d'opcions.

1. Eradicar la violència contra les dones

L'objectiu de la tolerància zero per a la violència de

gènere s'ha de complir pel que fa a tots els col·lectius de dones; això implica estendre la comprensió del fenomen a altres tipus de violència, a més de la violència familiar.

Violència per part de grups delictius. Afecta especialment les immigrants, encara que no n'estan lliures altres sectors, com les treballadores del sexe. Aquesta violència té el caldo de cultiu en la il·legalitat i la falta de reconeixement d'aquests sectors, que resulten especialment vulnerables. Des del punt de vista de l'Administració pública cal garantir mecanismes perquè puguin plantejar les denúncies amb les garanties de seguretat necessàries: anonimat, protecció enfront de les màfies o dels extorsionadors, seguretat que no seran expulsades després del judici als delinqüents, atenció de la seva denúncia en relació amb els delictes que s'hagin comès contra elles (amenaces, agressions, estafes) independentment de l'activitat que estiguin fent.

Maltractament institucional. Moltes vegades els sectors estigmatitzats reben un tracte desconsiderat (i de vegades francament agressiu) per part dels funcionaris o funcionàries que n'haurien de protegir els drets. Cal dur a terme campanyes de formació perquè les persones que atenen aquests col·lectius aprenguin a utilitzar un llenguatge apropiat i manifestin el respecte adequat a totes les usuàries dels serveis públics. També cal que l'atenció (sanitària, policíaca, social o administrativa) la facin dones, ja que moltes immigrants se senten poc segures si les atenen homes, i les treballadores sexuals se senten més còmodes con-

tant els seus problemes als seus congèneres. Cal estendre a totes les dones els serveis de les cases d'acollida (que sovint no hi autoritzen la permanència de les treballadores sexuals) i dels telèfons de denúncia del maltractament, perquè puguin incloure les denúncies per maltractament institucional (els últims mesos s'ha avançat molt en aquesta direcció).

2. Millorar el control sobre l'autoimatge

La discriminació social es basa, en certa mesura, en la imatge distorsionada que es dona d'aquests sectors des dels mitjans de comunicació i des de diversos àmbits acadèmics i socials. El tractament distorsionat dels seus problemes, el remarcats sistemàtic del que les diferencia d'altres col·lectius en lloc de mostrar el que tenen en comú, la presentació sistemàtica com a víctimes enganyades sense projecte propi, són tots els elements que configuren la *violència simbòlica* que s'exerceix sobre elles i que posa la base on s'estableixen les altres violències.

És convenient vigilar perquè es compleixi respecte a elles els codis deontològics que prohibeixen la utilització de les imatges de les persones sense el seu permís. En el cas de les treballadores sexuals és freqüent que les fotografiïn sense autorització, o que s'utilitzin públicament imatges que s'havia assegurat que no sortirien de l'àmbit privat. En canvi es vigila sempre de no donar imatges dels clients i fins i tot es camuflen les matrícules dels seus cotxes. La distorsió de les imatges també es dona en el cas de les immigrants.

3. *Dotar dels serveis necessaris per facilitar la llibertat d'opcions*

La falta de serveis socials adequats recarrega la feina de les dones i en dificulta la llibertat d'opcions laborals. Les reivindicacions principals de les dones dels sectors més discriminats es refereixen a guarderies gratuïtes per a les seves criatures, amb horaris extensos, i també demanen parvularis i escoles amb activitats extraescolars. Aquesta és l'única manera de fer compatibles les llargues jornades de treball amb l'atenció als fills i filles. També demanen que no les excloguin dels serveis que estan a la disposició de les altres dones (p. ex., atenció i cases d'acollida per a dones maltractades) i que els donin a tot arreu el respecte adequat.

CAPÍTOL 4

Les treballadores sexuals immigrants

“Totes heu estat audaces. Cadascuna de vosaltres va voler fer una cosa que ningú no havia fet abans. Em preguntava quins van ser els recursos i els costos de l'aventura.”
(Zemon Davis, 1999, p. 12)

Segons un informe dels Mossos d'Esquadra de l'octubre del 2003, per aquesta data hi havia a Catalunya 2.876 prostitutes, el 17 % de les quals treballaven a la via pública, i el 83 %, en locals. Completant aquest treball amb un informe elaborat en Àmbitprevenció a partir d'una mostra, es pot calcular que el 23 % són espanyoles, el 2 %, d'altres països de la comunitat europea, i el 75 %, immigrants no comunitàries, desglossades de la manera següent: el 30 %, subsaharianes; el 30 %, sud-americanes; el 30 %, dels països de l'Est; el 8 %, magribines, i el 2 %, d'altres països.

Encara que les dades quantitatives no són gaire segures en aquest cas, atesa la distorsió que produeix la situació d'irregularitat que pateixen moltes de les immigrants, com a conseqüència de la Llei d'estrangeria i la clandestinitat forçosa a què estan subjectes les perso-

nes sense papers, les xifres ens permeten una primera aproximació. És veritat que una part (no gaire nombrosa però bastant visible) de les dones immigrants es dedica a la prostitució, també és veritat que aquesta situació produeix l'alarma d'alguns sectors de població, que les veuen com si sols amb la seva presència incrementessin el vici i el delictes, i la preocupació d'un altre sector de l'opinió que les mira com a víctimes de les xarxes de tràfic i de les màfies internacionals que les segresten, les violen i les obliguen a exercir una activitat degradant.

En aquest camp conflueixen dues àrees d'estigmatització, la que es refereix al treball sexual com a tal i la que es refereix a la migració del Tercer Món. Les bases d'ambdós camps de discriminació són diferents, però les pràctiques i els discursos que es materialitzen tendeixen a encavalcar-se i a sumar resultats.

La forta discriminació social de la prostitució es basa en les especificacions de gènere imperants a la nostra societat. S'han construït models de com han de ser els homes i com han de ser les dones, i això determina les expectatives, els premis i les sancions. No obstant això, com hem vist, aquests models funcionen d'acord amb lògiques diferents, mentre que el model masculí es basa en elements d'autorealització que tendeixen a fer-lo atractiu als destinataris (és un model que es generalitza a partir dels premis que ofereix, com ara autoestima, èxits econòmics i poder), el model femení implica un gran nivell d'exigències i poques compensacions, per la qual cosa s'imposa a través de sancions i càstigs materials o simbòlics. El

càstig principal és la violència simbòlica de la discriminació, encara que implica també violència material esglaonada des del maltractament a l'assassinat, com assenyalàvem abans. L'estigmatització social reservada a les dones que s'aparten de la norma de brindar gratuïtament el seu temps i el seu treball als homes, es concreta en un fort rebuig a les prostitutes. Aquest rebuig té com a funció dissuadir les altres dones d'abandonar els seves *deures* naturalitzats com a part de les seves característiques de gènere, amenaçant-les amb el menyspreu social si actuen de manera que puguin ser confoses amb les treballadores sexuals. La desvaloració d'aquest sector es manté així per la funció pedagògica que compleix pel que fa a les dones no prostitutes. Així un material didàctic elaborat per justificar la penalització de la prostitució assegura que si es legalitza "la prostitució quedaria com una professió i una possible oferta de feina per a tota dona en atur. S'enviaria el missatge a les dones i les nenes que si alguna cosa fallés en les seves vides podrien recórrer a l'alternativa de ser prostituïdes" (tríptic "Corpos con dono"). El missatge és clar, són les condicions d'il·legalitat i el menyspreu social allò que actua com a dissuasió perquè les dones no es dediquin a una activitat que, sense aquests càstigs, podrien considerar com una opció laboral a tenir en compte.

Però aquesta discriminació agressiva de les treballadores sexuals es basa també en un altre element lligat a la construcció social dels gèneres. Em refereixo a l'arquetipus viril (Moreno, 1986) segons el qual, als homes, en tant que homes, els és degut amor i serveis

gratuïts per part de les dones. Quan s'enfronten amb les prostitutes que no donen amor i només presten els seus serveis per un preu convingut, troben que aquesta relació negociada mortifica el seu ego i restableixen simbòlicament l'equilibri menyspreant i desvalorant les seves interlocutores en la relació pactada.

A aquestes discriminacions estructuralment condicionades, que es manifesten en un llenguatge agressiu i una legislació sancionadora, s'afegeixen conjunturalment altres desvaloracions, que prenen forma de discurs paternalista de protecció i que ve de certs sectors religiosos, d'una banda de l'esquerra i d'alguns sectors del moviment feminista, fonamentalment del feminisme radical (Toupin, 2002). No cal explicar que l'Església, amb l'èmfasi en la caritat cristiana, vagi a la recerca de pobres i abandonats per exercir-hi les seves pròpies virtuts. Les prostitutes vistes com a pecadores que poden ser salvades o com víctimes a les quals s'ha d'ajudar, formen part de l'imaginari d'aquesta clientela tradicional. Els militants d'esquerra, per la seva banda, solen compartir amb el model religiós alguns tics *salvacionistes* i una visió puritana del món, que els ha dut a apropar-se tard i malament al problema de la varietat de les manifestacions de la sexualitat i a la possibilitat d'entendre el sexe pagat. Considerar l'homosexualitat i la prostitució tares petitburgeses ha estat freqüent dintre del comunisme i del socialisme, llevat de les concrecions dissidents, mentre que l'anarquisme s'ha mostrat, en general, més obert en relació amb aquests temes.

Més difícil de comprendre és l'existència de veus que des de dintre del moviment feminista s'adherei-

xen a aquest discurs de discriminació i desvaloració paternalista. La identificació de les treballadores sexuals com víctimes, mancades de projectes propis i necessitats d'una intervenció exterior que les salvi de la seva trista situació, es correspon amb el discurs d'alguns corrents del feminisme radical (Barry, 1988), que assumeixen una idea massa general de les dones i se n'autoasignen la representació. Com assenyala Bárbara Hobson, basant-se en Nancy Fraser, la lluita del feminisme pel reconeixement ha implicat moltes vegades aliances estranyes, com la que es va donar durant l'època de Reagan entre el feminisme cultural i sectors polítics ultradretans en la seva campanya antipornografia, aliances que es repeteixen en altres països (incloent-hi Espanya) entre sectors feministes i partits polítics de dretes. Grups que han patit al llarg de la història ofenses i valoració negativa, que afeblen les seves possibilitats d'accedir a una ciutadania completa, solen desenvolupar una estratègia de reconeixement que implica assumir la representació d'altres sectors als quals al seu torn s'ignora o es reconeix d'una manera distorsionada. Així la recerca d'una veu pròpia, que caracteritza el feminisme, no garanteix que aquesta possibilitat d'expressar-se sigui repartida entre tots els col·lectius de dones que en teoria representen. "Hi ha una interacció constant entre les demandes de respecte i les demandes de redistribució", diu Hobson (2004), que afegeix que "les lluites per al reconeixement són activitats que instauren límits". Així la negativa de reconèixer com a interlocutores vàlides les dones de sectors determinats, com

va passar amb les afroamericanes i passa actualment amb dones del Tercer Món, com les musulmanes, i amb les prostitutes, reforça el lideratge de qui organitza el discurs i evita la competició en el camp de la presa de les decisions.

Si sumem les estigmatitzacions estructurals i les conjunturals, veiem per què les dones que es dediquen al treball sexual, en molta més mesura que els homes que es dediquen a la mateixa tasca, i que poden calcular-se en el 17 % del col·lectiu, pateixen una negació obstinada del seu dret al reconeixement. Llavors, la qüestió veritable no és establir què és el que fan els grups estigmatitzats, sinó des d'on s'enuncia el discurs que els nega capacitat de decisió. Un pas fonamental en el reconeixement dels seus drets es fa quan s'incorporen a la discussió, com a interlocutores vàlides, les seves pròpies organitzacions, que han proliferat des del 1975, encara que amb discontinuïtats, interferències i problemes de lideratge (Mathieu, 2003).

Migració, tràfic i prostitució

"Si vaig celebrar amb plors les meves noces amb la nit, va ser per seguir la meua vocació d'abisme o perquè em vas cobrir amb llençols de tenebres cada dia?"

(Orozco, 2003, p. 33)

El problema s'agreuja si al camp de prejudicis socialment construïts sobre la prostitució, s'afegeixen les estigmatitzacions racistes i xenòfobes que envolten el fenomen migratori.

En aquest àmbit, l'Estat legitima i realimenta les fòbies socials, relacionant conceptualment migració i delinqüència. En una profecia autocomplerta es posa condicions que fan molt difícil la immigració legal, a través de lleis d'estrangeria cada vegada més rígides, i quan constata que la migració s'està canalitzant llavors per vies il·legals la identifica amb les màfies internacionals i la tracta amb mesures policiaques. Aleshores, la societat veu confirmats els seus prejudicis i al mateix temps pot discriminar i explotar les persones que arriben del Tercer Món i sentir-se dipositària de valors democràtics.

En el cas de la migració autònoma femenina conflueixen els vells prejudicis contra la prostitució i la nova situació dels desplaçaments de població sense la cobertura legal suficient. Això dona camp per a noves elaboracions victimistes, desenvolupades per associacions abolicionistes que, amb el discurs de salvar les dones de l'esclavitud i del tràfic, realment els neguen la capacitat d'actuar i de decidir, amb la qual cosa dificulten objectivament la persecució de les xarxes mafioses, en donar a totes les infraccions el mateix tracte.

El lligam conceptual del treball sexual amb la migració femenina té una llarga història en la jurisprudència internacional, a més dels reflexos en l'opinió pública i en els mitjans de comunicació, però els continguts de les sancions legals i la ideologia que li donen suport han anat canviant.

En la "Convenció per la repressió del tràfic d'éssers humans i de l'explotació de la prostitució d'altres", aprovada per l'Assemblea General de les Nacions Uni-

des el 2 de desembre del 1949, que va entrar en vigor el 25 de juliol del 1951, es posa l'èmfasi a penar la prostitució o a incitar-la, encara que hagi consentiment de les persones afectades (art. 1). Castiga a qui dirigeixi, financi o llogui cases de prostitució i a qui es beneficiï econòmicament de la prostitució d'altres persones (art. 2). A més, tendeix a identificar prostitució amb tràfic de persones i centra les mesures en el control de les fronteres i la repatriació (art. 17 i 18). Darrere d'aquestes mesures hi ha una identificació entre dones i infància, sectors que es consideren especialment manipulables i per als quals s'espera "que siguin reclamats per persones que tinguin autoritat sobre elles" (art. 19). L'enemic aquí és clarament el comerç sexual mateix i no es posa cap èmfasi en la lluita contra la violència. Com a aspecte positiu d'aquesta convenció, es pot assenyalar que promou l'abolició de tot tipus d'inscripció en registres especials de les persones que es dediquen a la prostitució.

Després de 53 anys i més de 27 convenis, acords i resolucions internacionals sobre aspectes relacionats amb el tema, el quadre ha canviat completament. Això es fa evident si observem la Decisió marc del Consell de la Unió Europea del 19 de juliol del 2002, relativa a la lluita contra el tràfic d'éssers humans, que es basa en el Protocol del 2000 de l'ONU sobre el tràfic. No es tracta solament que hagi desaparegut la prostitució del títol, sinó que hi ha un tomb en el sentit de penar les pràctiques violentes i l'extorsió, sigui quina sigui l'activitat a la qual es dediquin les persones. El punt 3 de les consideracions específica: "El tràfic d'éssers humans

constitueix una violació greu dels drets fonamentals de la persona i de la dignitat humana i implica pràctiques cruels, com l'explotació i l'engany de persones vulnerables, així com la utilització de la violència, d'amenaçes, de la servitud per deutes i de la restricció de llibertats." Si bé el punt 4, quan parla de prevenir, reprimir i castigar el tràfic de persones, insisteix a particularitzar-la en criatures i dones (amb el qual es manté el criteri anterior de considerar-les com a menors), el punt 5 se centra en la infància: "Els nens són més vulnerables i corren, en conseqüència, un risc més gran de transformar-se en víctimes del tràfic d'éssers humans" (*Aperçu sur la prostitution en Europe*, 2003).

Aquest canvi de perspectiva es pot apreciar clarament en l'articulat. L'art. 1 considera punible el reclutament, el transport o l'allotjament de persones sobre les quals s'hagi fet ús d'amenaçes, força, pressió o segrest. També es castiga que s'hagi usat frau o engany o si s'ha fet abús d'autoritat "amb la finalitat de l'explotació del treball o dels serveis d'aquesta persona, compresos sota la forma de treball o serveis forçats o obligatoris, d'esclavitud o de servitud, o amb fins d'explotació de la prostitució d'uns altres i altres formes d'explotació sexual, incloent-hi la pornografia". La prostitució s'ha desplaçat del centre de la campanya en constituir-se en un camp, entre d'altres, en què es pot concretar el tràfic d'éssers humans. Aquest desplaçament és compatible amb la consideració de l'activitat sexual pagada com un treball, i permet posar l'èmfasi en la lluita contra la violència, la coerció i l'engany, i superar la confusió de camps del document més antic.

La polèmica, no obstant això, està lluny d'estar resolta. Els acords internacionals reflecteixen un equilibri precari entre opinions contraposades. En l'Informe del 15 d'abril del 2004, que no és una resolució oficial sinó un document d'iniciativa pròpia de la Comissió de Drets de la Dona i d'Igualtat d'Oportunitats de la UE, es torna a incórrer en algunes de les confusions anteriors. La ponent planteja que "la indústria del sexe repercuteix negativament sobre la igualtat dels sexes [...] representa les dones com a objecte de consum, dominació i explotació [...] normalitza la violència sexual". Malgrat aquesta definició clarament victimista, accepta que "aquesta producció i aquesta prestació de serveis poden ser legals o il·legals, segons les circumstàncies" (p. 8) i que el Tribunal de Justícia reconeix que la pràctica de la prostitució es pot fer com una activitat autònoma exercida per compte propi o com a prestació de serveis. Però de seguida recau a encasellar les treballadores de sexe que són "utilitzades" (les cometes surten a l'Informe), relaciona la prostitució amb l'esclavitud i assenyala que als països pobres "aquest negoci es basa en els abusos sexuals, les violacions, la privació de llibertat, la malaltia i la destrucció permanent de milions de dones" (p. 9). L'enfocament abolicionista es veu més clarament en l'exposició de motius, en la qual es posa com a exemple a seguir la legislació sueca, que considera delictiva la "compra o l'intent de compra de serveis sexuals" (p. 20). Les recomanacions se centren a combatre la pornografia a Internet i a la publicitat, però reconeixen la llibertat dels estats membres per

legislar sobre això, la necessitat de comptar amb la participació de les persones implicades i d'evitar mesures que contribueixin a la marginació i la il·legalització de les dones immigrants. L'ambigüitat del document exemplifica bé com s'ha evolucionat des dels discursos simplistes de mitjan segle XX i com, actualment, fins i tot les declaracions més abolicionistes necessiten fer concessions per tenir credibilitat. De totes maneres, la diferència de posicions i la dificultat d'arribar a acords resulta evident si es constata que fins i tot en el si d'aquesta Comissió l'Informe es va aprovar per un escàs marge de vots (11 a favor i 9 en contra) (Eriksson, 2004).

Darrere d'aquestes controvèrsies està la disputa entre dues línies de pensament ben diferenciades i organitzades en coalicions internacionals: l'abolicionista, organitzada en la Coalition Against Traffic in Women (CATW), que considera la prostitució en si mateixa una esclavitud, enfrontada als qui treballen en la defensa dels drets humans de les prostitutes, la Global Alliance Against Traffic in Women (GAATW), que inclou en el seu si algunes de les principals associacions de les treballadores del sexe (NSWP) (Toupin, 2002).

Els principals punts de diferència entre les posicions abolicionistes i les legalistes són l'assumpció per part de les abolicionistes dels supòsits següents, que són matisats o rebutjats per les legalistes (Acíen i Majuelos, 2003) (p. 33-34):

No-consideració de la prostitució com treball

Confusió conceptual entre tràfic i prostitució

Falta de distinció entre prostitució adulta i infantil

Consideració que la prostitució és en si mateixa (i no algunes de les formes que es poden exercir) una activitat degradant i una forma de violència contra les dones.

Els punts en què conflueixen les propostes abolicionistes i les legalistes són els següents:

Reconeixement de l'existència d'un àmbit de treball sexual voluntari

Reconeixement de l'autonomia dels estats per legislar sobre això

Necessitat de tenir en compte les opinions de les treballadores sexuals

Necessitat d'evitar mesures que augmentin l'estigmatització i la vulnerabilitat de les treballadores sexuals immigrants

Necessitat d'adoptar un enfocament basat en els drets humans.

Aquest pot semblar un pla d'acords mínims, però fins i tot hi ha diferències d'interpretació. Així, mentre que els sectors més fonamentalistes de l'abolicionisme es mostren poc inclinats a acceptar el primer punt, perquè argumenten que fins i tot la prostitució voluntària és forçada, ja que es fa sota pressió econòmica (com si els altres treballs no ho fossin), les associacions de treballadores sexuals, reunides a la NSWP, consideren que la insistència a diferenciar prostitució voluntària i forçada pot ser perillós per a les mateixes treballadores, perquè centra les polítiques internacionals a prevenir la prostitució forçada, en lloc de defensar i garantir drets a la prostitució legal, al mateix temps que incorpora un biaix racista, en identificar el treball

sexual voluntari amb el que fan les prostitutes del Primer Món, mentre que reserva les consideracions víctimes i els conceptes de *tràfic* i *esclavitud* a les dones del món pobre (Toupin, 2002, p. 16).

Malgrat la separació que la legislació internacional actual permet fer entre tràfic i prostitució, el model anterior que confon ambdós termes es perpetua en les campanyes abolicionistes actuals, amb posicions que es reflecteixen a la premsa, el dramatisme de la qual oculta que les treballadores sexuals immigrants tenen problemes comuns amb la resta de la migració, al mateix temps que dificulta considerar-les agents actius de les seves opcions migratòries, portadores de projectes específics.

Referent a això comenta Jo Bindman (2003, p. 21-23): "És evident que els éssers humans no han de ser venuts, només el treball humà, i no l'ésser humà mateix pot ser objecte de comerç. L'esclavitud i les seves formes contemporànies, on la gent és tractada com mercaderia, són problemes reals al nostre món en tots els sectors incloent-hi la indústria del sexe i en tots els continents. Però és simplement insensat classificar com *esclavitud* una indústria sencera, mundial, que inclou enormes variacions en les condicions de treball en l'interior de cada país i entre diferents països. Això ens distreu de la tasca molt necessària de fer cessar l'explotació en tots els sectors d'activitat... La lògica subjacent d'una restricció de la indústria del sexe per impedir les pràctiques abusives referents als immigrants clandestins exigiria que intentéssim eliminar o restringir les indústries tèxtil i agrícola als països més rics de qualsevol regió, per-

què és en aquestes indústries on l'explotació abusiva del treball immigrant clandestí està més estesa.”

Els problemes de tota la migració

Les restriccions actuals de la política migratòria situen en condicions d'il·legalitat una part important de la població migrant, amb la qual cosa se'n facilita l'explotació per part d'empresaris sense escrúpols i la deixa indefensa davant de màfies i traficants. Al seu torn, les persones *sense papers* pateixen l'arbitrarietat policíaca i es transformen en receptores preferents de la violència institucional, ja que el garbuix de disposicions i reglamentacions fa que estiguin sempre en infracció, cosa que les deixa en una posició molt feble per reclamar drets. Així depèn en molts casos de les interpretacions que els funcionaris locals donin a la legislació, la possibilitat que siguin detingudes i interrogades de manera més o menys sistemàtica, que les tractin amb més o menys consideració, que hagin de suportar actituds obertament racistes o misògines per part d'empleats públics o que es prenguin contra elles mesures que vulneren greument els seus interessos, com ara les deportacions, ja que el cost del viatge de l'expulsió es carrega sobre la persona expulsada, que veu frustrat el seu projecte emigratori i afegeix un deute més als que abans havia contret per iniciar el viatge. Aquest conjunt d'arbitrarietats s'inclouen en la denominada *violència institucional*, que és una de les que més preocupa les persones que arriben del Tercer Món.

Les traves a la migració tenen suport en l'opinió pública a partir de campanyes intoxicadores que la

relacionen sistemàticament amb catàstrofes i desgràcies naturals, usant termes com ara allau o inundació migratòria, i amb la visió esbiaixada que la veu constituïda per delinqüents i parla d'invasió i perill. Comenta Téllez (2003, p. 92) sobre això que s'arriba fins i tot a propugnar el contingent zero, quan segueixen fent falta immigrants: “L'imaginari [és] que els immigrants vénen a rebentar el mercat laboral europeu, quan resultaria tot al contrari si s'arbitressin sistemes per flexibilitzar-ne la regulació a fi que no engreixin la temible economia submergida que alimenta nombrosos empresaris sense escrúpols.”

Els problemes de la migració femenina

Actualment, la possibilitat de legalitzar la situació de les persones immigrants depèn sobretot de l'obtenció de contractes de treball. Aquesta situació es correspon amb el fet que les autoritats mantinguin un imaginari de la migració com a principalment masculina, i que hi basin les seves mesures legals. Això és el que succeeix amb la Llei d'estrangeria actual i les seves reformes,

L'exigència de contracte laboral previ és difícil de complir per tothom, però gairebé impossible en el cas de les dones, les opcions de treball de les quals se centren principalment en el sector serveis, amb prestacions a persones individuals (cura, sexe) o a famílies (neteja, cuina, atenció de criatures). Aquest àmbit laboral es caracteritza per la desregulació i no té tradició de contractes laborals, ni en el cas que la tasca la facin dones autòctones. A diferència del que passa en el mercat masculí de treball, on els ocupadors són nor-

malment empreses que es desenvolupen en el sector agrícola o en la construcció, i on l'estratègia del treball *en negre* és una forma il·legal, encara que àmpliament estesa, d'abaratir costos, en el cas del mercat femení de treball, els ocupadors potencials no solen tenir la condició d'empreses (són famílies o persones individuals), en molts casos no compleixen les condicions legals per contractar i no tenen tampoc hàbits sobre això ni la pressió del control estatal. Més encara, en alguns casos, com és el del treball d'assistenta domèstica per hores, només és previst legalment el contracte quan es treballa més d'un nombre determinat d'hores. Tampoc no es considera, fins la darrera reforma, la possibilitat de contractes signats per dos o més ocupadors que comparteixin els serveis de la treballadora per hores o que financin en conjunt la prestació que es faci a una sola persona, per exemple diversos familiars que paguin el sou de la cuidadora. Davant aquestes condicions imperants en el mercat laboral, sembla inútil tractar de legalitzar les immigrants a partir dels seus contractes de treball, perquè aquest requisit les deixa a fora gairebé a totes. No es tracta d'un problema que afecti només alguns sectors, com seria el cas de les que es dediquen al treball sexual, sinó que abasta el conjunt de la migració femenina.

L'altra opció prevista per regularitzar la situació, accedir-hi mitjançant els mecanismes de reagrupació familiar, no ofereix garanties millors, ja que col·loca les persones reunificades (dones, en un percentatge important) en situació de dependència pel que fa a qui va immigrar primer. No obté permís de treball inde-

pendent i perd el dret de permanència si es trenca el vincle familiar que es va usar per tramitar el permís de residència, amb què és una situació que obliga a dependre d'altres persones, encara que hi hagi casos d'exploació o de maltractament. A més, sovint es tracta de matrimonis arranats per aconseguir els papers, amb la qual cosa la situació de la dona estrangera casada amb un nadiu és molt feble. S'ha denunciat que "en el cas que la dona elegida no compleixi les expectatives, [els marits] poden utilitzar el seu poder contra ella, li poden pegar i la poden tancar o enviar de retorn al seu país d'origen" (Beck-Gernsheim, 2001, p. 69). Però la mateixa autora assenyala que encara que aquest risc és real, és amplificat per l'afany sensacionalista de la premsa, que només difon els casos més greus. Matisa (p. 75): "És veritat que l'home nadiu té seguretat econòmica, avantatges lingüístics i relacions socials i laborals, però les dones solen trobar estratègies per apanyar-se amb les dificultats, o patir-les amb resignació, ja que el prioritari per a elles és escapar de les difícils condicions del país d'origen, on de vegades ni tan sols tenen sortida matrimonial... No es tracta de víctimes passives sinó de faedores, de subjectes que construeixen i dirigeixen la seva vida a partir dels seus valors, barems i ideals."

Ateses aquestes condicions generals, només un canvi de la legislació sobre immigració, que es basés en la residència i no en el contracte de treball, podria garantir que les dones obtinguessin papers sense necessitat de recórrer a recursos il·legals i/o perillosos. Hi ha algunes iniciatives, com la que es planteja a

l'“Informe proposta sobre la ciutadania europea” (p. 106-108) en els termes següents:

La residència legal dels no nacionals d'un país de la Unió Europea ha de ser promoguda d'ofici pels governs locals o regionals en el seu territori o a instància de la persona interessada. S'hauria de resoldre en el termini màxim d'un any i mentrestant s'ha d'atorgar permís provisional de residència.

Justificar una residència de fet, un domicili, un vincle familiar directe o una activitat laboral o educativa haurà d'implicar l'atribució de la residència legal.

El pas de la residència legal a la ciutadania europea només depèn de l'automatisme del temps.

Aplicar el mateix estatut jurídic a tots els residents.

Desvincular aquest estatut del concepte de nacionalitat que vehicula elements històrics i culturals molt emocionals i que facilita l'arbitrarietat, en fer dependre la ciutadania de l'assimilació dels codis d'integració social (Informe inicial, 1996).

Facilitar el reagrupament familiar, que no es podria negar als familiars directes de ciutadans europeus.

Permetre la coexistència de la ciutadania europea amb el manteniment de la nacionalitat d'origen (no implica renunciar al dret de desenvolupar identitats específiques).

Eliminar la situació aberrant de descendents de no comunitaris que no tenen altre país que aquell en el qual han nascut i s'han educat, però als quals, en canvi, es nega el dret a la ciutadania.

Els residents de nacionalitat extracomunitària podran optar alternativament per la ciutadania europea, per

la doble nacionalitat o per la multinacionalitat en el marc de les legislacions estatals o per mantenir únicament el seu estatut de resident sense ciutadania si així ho volen.

En cap cas l'adquisició de la ciutadania europea ha de comportar la renúncia a la nacionalitat extracomunitària.

La no-atribució de la ciutadania europea s'ha de poder recórrer davant el Tribunal de Justícia europeu.

La tornada definitiva, o per un llarg període, al país d'origen o a un altre país d'exterior a la Unió Europea significarà la pèrdua de l'estatut polític de ciutadà europeu, sense perjudici que es mantinguin els drets socials adquirits i s'estableixin procediments destinats a facilitar la tornada o l'ingrés futur a l'espai comunitari. (Borja, 1998)

Si bé l'aprovació d'una legislació d'aquest tipus no solucionaria tots els problemes, perquè no es pot aplicar a les persones nouvingudes, ni es refereix a les mancances econòmiques, representaria un pas important per impedir algunes de les discriminacions més evidents que pateixen les persones immigrants en general, i més específicament les dones.

Els problemes de les treballadores sexuals immigrants

“Per què haig d'anar tot el temps amagant coses, mentint a tort i a dret, mossegant-me la llengua a cada pas?... Quin ofici és aquest, maleït de Déu, menyspreat per la gent, oblidat per la fortuna!”
(Marínina, 2000, p. 267)

Gairebé qualsevol persona que llegeixi el paràgraf anterior pensarà que la professió a què s'al·ludeix és la prostitució, no obstant això l'autora de la novel·la posa aquestes paraules en boca d'un policia. I és que hi ha molts treballs estigmatitzats, o que impliquen costos emocionals i conflictes de valors. El treball sexual només n'és un.

Des del punt de vista de la situació legal de les prostitutes immigrants, al problema de falta de reconeixement social s'afegeix la manca de reconeixement legal de la seva activitat i les construccions mentals segons les quals totes elles són explotades i objecte de tràfic sense projecte propi, per això no reben atenció com a possibles ciutadanes sinó com a víctimes o còmplices de delictes. Això permet que s'hi exerceixi, en major mesura que sobre altres col·lectius d'immigrants, la violència institucional: assetjament policíac, tracte arbitrari, detencions i deportacions, sense que la societat civil reaccionï (com ho fa de vegades quan es vulneren els drets d'altres sectors d'immigrants), i fins i tot permet que algunes persones d'ingènua bona fe creguin que aquestes operacions policiaques beneficien les treballadores sexuals, ja que les alliberen de l'esclavitud.

Llavors, no es tracta solament que el treball sexual no es consideri actualment com a tal i que per tant no en permet la regularització, és que encara que es reconegués tindria conseqüències avantatjoses (millora de l'autoestima, possibilitat de demanar serveis socials i d'organitzar-se en cooperatives, disminució de conductes arbitràries), però no solucionaria el problema del permís de residència per a la major part de les treballadores

sexuals immigrants. Atesa la diversitat de situacions del sector, només afectaria les prostitutes inscrites com a tals en situació de dependència en bars de cambres. I encara en aquest cas tindria dues conseqüències negatives: deixaria constància explícita del tipus de feina que s'està fent, cosa que la majoria de les treballadores sexuals no vol, i n'augmentaria la dependència dels empresaris, sector ja procliu a capitalitzar totes els avantatges i a augmentar tant com poden l'explotació.

Per tant, sembla convenient per a les dones immigrants en general tendir cap a una política que permeti legalitzar la permanència a partir de la residència i no del contracte laboral. Passar d'una acceptació de la immigració com a força de treball complementària a considerar-la dotada de drets amb independència de la seva inserció laboral, pot xocar amb els prejudicis existents en l'opinió pública sobre això, però implicaria un pas endavant important en la generalització dels drets humans. Si, com proposa Portillo (2002, p. 89), les noves funcions de l'Estat inclourien considerar-lo un factor ordenador d'un projecte sostenible de societat, constructor d'una nova ciutadania i portador d'un nou projecte cultural, això significa assumir la responsabilitat d'innovar pel que fa als mecanismes d'acceptació de la nova ciutadania. Un projecte com el d'Eurocities (Borja, 1998) permet separar la nacionalitat de la ciutadania i reconèixer drets civils a totes les persones immigrants a partir del simple requisit de la residència. Això resultaria especialment beneficiós per a les dones immigrants, i dintre d'aquestes per als sectors més estigmatitzats.

CONCLUSIONS

ESTABLIR BARRERES entre unes dones i unes altres ha estat una estratègia habitual del patriarcat. Ha contribuït al seu èxit el fet que les dones no formem un col·lectiu homogeni i estem separades per situacions diferents de classe i pertinença ètnica. Malgrat aquestes diferències tenim coses en comú, com és la discriminació general que patim com a meitat femenina de la població, i també les estratègies generals que planifiquem per lluitar contra la discriminació. Posar l'èmfasi en el que tenim en comú més que en allò que ens separa, pot ser una bona manera d'apropar-nos a les *altres dones*; és l'estratègia que proposa Gail Pheterson (2000).

Demandar per a totes el compliment dels drets humans sembla una reivindicació mínima, però posa la base per a l'apoderament dels sectors més desfavorits, que els permetrà actuar en l'esfera política amb veu pròpia.

Cal donar-los l'oportunitat perquè expressin les reivindicacions amb les seves pròpies paraules, però mentrestant, recollint les seves protestes i expressions manifestades reiteradament, podem compartir amb elles la queixa següent:

Estem cansades.

Estem cansades de la discriminació social.

Als carrers de la ciutat hi ha tot tipus de persones, hi ha delinqüents, borratxos, drogoaddictes, estafadors, gent agressiva, violenta, sorollosa i bruta.

Però això no inquieta els veïns,
no molesta la policia,
no preocupa els ajuntaments.
Legislen i actuen per eliminar les prostitutes del carrer que no estan cometent cap delictes, que no s'emborratxen ni es droguen, que no enganyen ni estafen a ningú, que no són violentes, ni sorolloses, ni tenen un aspecte desagradable ni ofensiu.

Estem cansades de la hipocresia social.

Les feines que es reserven a les dones són pesades i mal pagades, sense contractes laborals ni Seguretat Social.

Però això no preocupa els polítics,
no angixa alguns sectors del feminisme,
no amoïna els organismes internacionals.

Sense preocupar-se de modificar el mercat laboral, fan propostes per abolir el treball més rendible de què disposen moltes dones pobres i sense papers en regla.

En lloc d'oferir-los millors condicions laborals, les acorralen policíacament, les menystenen, les ignoren com a agents socials.

Estem cansades del doble patró de moralitat

Que admet que hagi prostitució, però no vol que es vegi.

Que afavoreix el negoci dels empresaris del sector, però fustiga les prostitutes autònomes.

Que amaga les seves estratègies especuladores financeres darrere de campanyes moralistes de *neteja de la ciutat*.

Que parla de l'esclavitud sexual femenina, però mai no parla de l'esclavitud sexual masculina quan parla d'homes que fan exactament la mateixa feina.

Per tot això, les persones i les organitzacions que donem suport a les demandes de reconeixement de drets humans a les treballadores del sexe, ens fem ressò de les seves demandes quan diuen:

No ens salveu, escolteu-nos.

No ens retoleu, coneixeu-nos.

No parlem per nosaltres, deixeu-nos parlar.

BIBLIOGRAFIA CITADA

Ación, E.; Majuelos, F. (ed.) (2003). *De la exclusión al estigma*. Almería: Asociación Pro Derechos Humanos de Andalucía.

Agustini, D. (2000). *Poesías completas*. Madrid: Cátedra.

Anònim segle XV (1999). *Les Evangiles des quenouilles*. París: Albin Michel.

Aperçu sur la prostitution en Europe. (2003). Seine-Saint Denis: L'Observatoire départemental des violences envers les femmes.

Armin, E. von (2001). *Vera*. Barcelona: Ediciones del Bronce.

Barry, K. (1988). *Esclavitud sexual de la mujer*. Barcelona: La Sal.

Bartra, R. (1992). *El salvaje en el espejo*. Mèxic: Era.

Beck-Gernsheim, E. (2001). "Mujeres migrantes, trabajo doméstico y matrimonio. Las mujeres en un mundo en proceso de globalización". A: Beck-Gernsheim, Butler i Puigvert (ed.). *Mujeres y transformaciones sociales*. Barcelona: El Roure, p. 59-76.

Bindman, J. (2003). "Les travailleurs du sexe ne vendent pas leur corps: ils vendent des services". *Aperçu sur la prostitution en Europe*, p. 21-23.

Blixen, K. I. D. (1999). *Siete cuentos góticos*. Madrid: El Mundo Millenium.

Borja, J. D.; Dourthe, Geneviève; Peugeot, Valérie (1998). *La Ciudadanía Europea. Informe -propuesta sobre la ciudadanía europea. Participación, derechos sociales y cívicos*. Barcelona: Eurocities; Comité de Benestar Social; Ajuntament de Barcelona.

Borrillo, D. (2001). *Homofobia*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Collin, F. (2000). "Nacer y tiempo. Agustín en el pensamiento arendtiano". A: Birulés, F. (ed.). *Hannah Arendt. El orgullo de pensar*. Barcelona: Gedisa.

Connell, R. W. (1987). *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press.

Cebel d'Appollonia, A. (1998). *Los racismos cotidianos*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Ehrenreich, B.; English, D. (1990). *Por su propio bien. 150 años de consejos de expertos a las mujeres 1973, 1978*. Madrid: Taurus.

Entel, R. (2002). *Mujeres en situación de violencia familiar*. Buenos Aires: Espacio Editorial.

Eriksson, M. (2004). *Sobre las repercusiones de la industria del sexo en la Unión Europea* (Informe de propia iniciativa). Comissió de Drets de la Dona i Igualtat d'Oportunitats, Parlament Europeu

Fuentes, M. (2001). *Mujeres y salud desde el sur. Experiencias y reflexiones desde una perspectiva de género*. Barcelona: Icaria.

García Meseguer. (1984). *Lenguaje y discriminación sexual*. Barcelona: Montesinos.

Gil Araujo, S. (2004). "Inmigrantes versus nativas?". *Mugak*, p. 27-28 i 51-53.

Héritier, F. (1996). *Masculino/Femenino. El pensamiento de la diferencia*. Barcelona: Ariel.

Hobson, B. (2004). "Género y luchas por el reconocimiento: Identidades en disputa, acción y poder". Comunicación presentada a les XV Jornades d'Investigació Interdisciplinària. Democràcia, feminisme i universitat al segle XXI, Madrid.

Ibarbourou, J. D. (1993). *Poesía*. Mèxic: Mexicanos Unidos.

Leites, E. (1990). *La invención de la mujer casta. La conciencia puritana y la sexualidad moderna*. Madrid: Siglo XXI.

Marínina, A. (2000). *El sueño robado*. Barcelona: Planeta.

Mathieu, L. (2003). "The Emergence and Uncertain Outcomes of Prostitutes' Social movements". *The european journal of women's studies*, 10, p. 29-50.

Moreno, A. (1986). *El arquetipo viril protagonista de la historia. Ejercicios de lectura no androcéntrica*. Barcelona: La Sal.

Orozco, O. (2003). *La voz de Olga Orozco. Poesía en la Residencia*. Madrid: Publicaciones de la Residencia de Estudiantes.

Ortner, S. (1979). "¿Es la mujer respecto al hombre lo que la naturaleza respecto a la cultura?". A: Harris; Young (ed.). *Antropología y Feminismo*. Barcelona: Anagrama.

Pardo Bazán, E. (1997). *Los pazos de Ulloa*. Madrid: Cátedra.

Pheterson, G. (2000). *El prisma de la prostitución*. Madrid: Talasa Ediciones.

Pizarnik, A. (2001). *La extracción de la piedra de la lucura. Otros poemas*. Madrid: Visor Libros.

Portillo, Á. (2002). *Otro Estado es posible. Algunos aspectos de la nueva realidad*. Barcelona: Icaria.

Querol, M. A.; Triviño, C. (2004). *La mujer en “el origen del hombre”*. Barcelona: Bellaterra.

Safo (1993). *Poemas y fragmentos*. Barcelona: Orbis Fabbri.

Sau, V. (1986). *Ser mujer: el fin de una imagen tradicional*. Barcelona: Icaria.

Stolcke, V. (1999). “¿Es el sexo para el género como la raza para la etnicidad?”. *Cuadernos para el Debate*, 6. Buenos Aires.

Téllez, J. J. (2003). “Inmigración y periodismo”. *Inmigración, racismo y xenofobia. Mugak*, 5, p. 87-95.

Thomas, F. (1998). *Conversación con un hombre ausente*. Bogotá: Arango Editores.

Toupin, L. (2002). La scission politique du féminisme international sur la question du “trafic des femmes”: vers la “migration” d’un certain féminisme radical. *Recherches féministes*, 15, núm. 2, p. 9-40.

Tristan, F. (1970). *Les pérégrinations d’une paria*. París: Maspéro.

Valcárcel, A. (1991). *Sexo y filosofía. Sobre “mujer” y “poder”*. Barcelona: Anthropos.

Valle, T. del (1997). *Andamios para una nueva ciudad. Lecturas desde la antropología*. Madrid: Cátedra.

Vila, F. (1997). *Malo y bueno que se ha dicho de las mujeres*. València: Servicio de reproducción de libros.

Viñuales, O. (2002). *Lesbofobia*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Zemon Davis, N. (1999). *Mujeres de los márgenes. Tres vidas del siglo XVII*. Vol. 54. Madrid: Ediciones Cátedra.